

Article history:

Received 16 November 2024

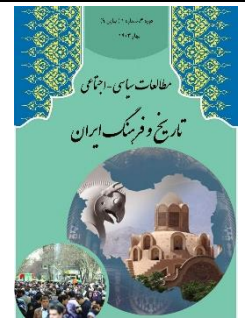
Revised 02 December 2024

Accepted 08 December 2024

Published online 23 June 2024

Journal of Social-Political Studies of Iran's
Culture and History

Volume 4, Issue 2, pp 1-24

The Effectiveness of the Russian Revolution on Iran's Developments During the Reza Shah Era

Kambiz. Kalantari¹, Javad. Sakha^{2*}, Rafat. Khajeh Yar², Masoud. Mohammadi³

¹ PhD Student of the Department of History, Abhar Branch, Islamic Azad University, Abhar, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Abhar Branch, Islamic Azad University, Abhar, Iran

³ Assistant Professor, Department of History, Qazvin University of Education, Qazvin, Iran

* Corresponding author email address: javadsakha@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Kalantari, K., Sakha, J., Khajeh Yar, R., & Mohammadi, M. (2025). The Effectiveness of the Russian Revolution on Iran's Developments During the Reza Shah Era. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(2), 1-24

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The October Revolution of Russia was the most significant event that occurred in the early 20th century. Over time, with the establishment of the new Soviet government, consolidation of power, and its transformation from a mere revolution into an established power, the Russian Revolution's reflection and impact on Iran underwent changes in the economic, political, and military spheres. On the one hand, a relationship between the two governments, namely Iran and Russia, was formed, with all the obligations and necessities of two established governments that had shared political, military, and economic interests. Despite the 1905 revolution in Russia, the Tsarist Russian government continued to play its colonial role in Iran. This article seeks to answer the question: "What were the political, economic, and military impacts and reflections of the Russian Revolution in Iran from 1917 to 1941?" In response to this question, the present study employs a descriptive-analytical method, common in the humanities and historical studies, to gather data from library sources and note-taking regarding the period between 1917 and 1941. The results of the research indicate that the 1917 Russian Revolution led to fundamental changes in the country's foreign policy. For a brief period, the leaders of this revolution sought to promote new slogans in an attempt to reduce the public animosity towards Russia in other countries and to create the conditions for international recognition of their government.

Keywords: Russian Revolution, Political, Economic, Military, Qajar

EXTENDED ABSTRACT

The October Revolution of Russia stands as a pivotal event in the early 20th century, fundamentally altering the political landscape not only within Russia but also across its neighboring regions. This study delves into the impact of the Russian Revolution on Iran's political, economic, and military developments between 1917 and 1941. The revolution's ideological and practical repercussions resonated deeply within Iran, a nation already grappling with the decline of the Qajar dynasty and increasing foreign influence. The interplay between revolutionary fervor and existing socio-political dynamics in Iran created a unique environment for significant transformation. This paper employs a descriptive-analytical methodology, utilizing historical records and scholarly sources to elucidate the complex interactions between Russian revolutionary ideals and Iranian national interests during this tumultuous period.

The backdrop of Iran's susceptibility to the Russian Revolution is rooted in its colonial and exploitative history under the Qajar monarchy. The fall of the Qajar regime instilled hope among Iranians for improved living conditions and greater political autonomy (Lavasani, 1984). Additionally, longstanding economic challenges and socio-political issues had already prompted substantial Iranian migration to the Caucasus region, fostering close ties with revolutionary forces. These Iranian expatriates maintained robust connections with their homeland, actively participating in political and ideological activities that shaped the revolutionary landscape (Hedayat, 1984). The Constitutional Revolution of Iran, which preceded the Russian Revolution, further intertwined the destinies of Iranians in the Caucasus and their counterparts in Iran, laying the groundwork for the diffusion of socialist and Marxist ideologies (Chehabi, 1990).

The success of the Bolshevik Revolution in 1917 ignited a beacon of hope among Iranian intellectuals and political activists. The Bolsheviks' promises of social justice, economic reform, and national self-determination resonated with a populace weary of foreign domination and internal strife. However, this optimism was not universal. Opponents of the new Soviet ideology viewed the spread of Bolshevik principles as a direct threat to Iran's sovereignty and national interests. These dissenting voices argued that the revolutionary rhetoric was inherently anti-Iranian and detrimental to the country's stability (Ansari, 1968; Carr, 1992). Concurrently, British imperial interests in Iran sought to mitigate the influence of the Russian Revolution by reinforcing their own colonial foothold and preventing the proliferation of Soviet-aligned movements within Iran (Nikitin, 1984).

Britain's strategic maneuvers were aimed at exploiting the power vacuum left by the weakening of Tsarist Russia. The British government sought to secure its political, military, and economic interests by limiting Soviet influence and ensuring that Iran remained within its sphere of control. This geopolitical contest was further complicated by the historical ambitions of Tsarist Russia, which, contrary to Britain's primarily economic objectives, pursued territorial expansion in Iran, particularly in the Caspian and Persian Gulf regions. The dual policies of the Persian Constitutional Revolution—one opposing Russian expansionism and advocating for democratic governance, and the other inadvertently facilitating Soviet influence—highlight the intricate balance of internal and external pressures shaping Iran's trajectory during this period (Brinton, 1987; Nikitin, 1984).

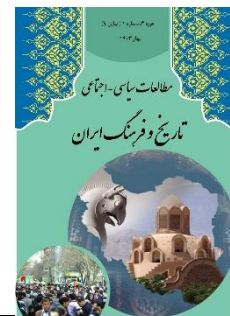
The revolutionary waves that swept through Russia in 1905 and 1917 had profound ripple effects on Iran's internal movements. The 1905 Russian Revolution, though primarily a liberal-democratic uprising, planted the seeds of political consciousness and resistance against autocratic rule within Iran.

Although the immediate outcomes of the 1905 revolution were limited in Russia, its ideological legacy significantly influenced Iranian constitutionalists who sought to emulate similar reforms (Kerensky, 2003). The subsequent Bolshevik Revolution of 1917, with its more radical socialist agenda, catalyzed three distinct revolutionary movements within Iran—northwest, north, and northeast regions—each reflecting varying degrees of alignment with Bolshevik principles. These movements underscored the diverse responses to Soviet ideology, ranging from fervent support to staunch opposition, thereby shaping Iran's political landscape in nuanced ways.

The establishment of the Soviet Union introduced a new dynamic in Iran-Russia relations. As the Soviet government consolidated power and transformed from a revolutionary entity into a stable state apparatus, its policies towards Iran became more strategic and calculated. The Soviet Union's recognition of Iran's sovereignty contrasted sharply with the imperialistic tendencies of Tsarist Russia, creating opportunities for diplomatic engagement and economic cooperation. However, the Soviet Union also sought to export its revolutionary ideals, fostering socialist movements and political alliances within Iran to extend its influence. This dual approach of diplomatic engagement and ideological propagation led to significant shifts in Iran's foreign policy, economic strategies, and military alignments as the nation navigated the complexities of Cold War-era geopolitics (Ansari, 1968; Bastani Parizi, 1978; Behnam, 2004).

The interplay between British and Soviet interests in Iran during this period also had profound implications for Iran's internal stability and development. British efforts to dominate Iran's political and economic spheres often clashed with Soviet attempts to promote socialist governance and anti-imperialist sentiments. This geopolitical tug-of-war exacerbated existing tensions within Iran, leading to political fragmentation and economic volatility. The Iranian government's responses to these external pressures involved balancing diplomatic relations, negotiating economic concessions, and addressing internal dissent fueled by both foreign influences and domestic grievances. Consequently, the period from 1917 to 1941 was marked by significant political upheaval, economic restructuring, and military modernization efforts, all of which were intricately linked to the broader context of the Russian Revolution's legacy.

In conclusion, the Russian Revolution exerted a profound and enduring influence on Iran's political, economic, and military developments between 1917 and 1941. The ideological currents emanating from Russia's tumultuous transformation intersected with Iran's quest for modernization and national sovereignty, resulting in a complex interplay of cooperation and conflict. While the Soviet Union's rise offered new opportunities for diplomatic and economic engagement, it also posed challenges to Iran's autonomy and internal cohesion. Understanding the nuanced impacts of the Russian Revolution on Iran provides valuable insights into the broader dynamics of Middle Eastern geopolitics and the enduring legacy of early 20th-century revolutionary movements. Future research should continue to explore the multifaceted relationships between revolutionary ideologies and national developments to fully comprehend their long-term implications on regional and global scales.

اثر بخشی انقلاب روسیه بر تحولات ایران در دوره رضا شاه

کامبیز کلانتری^۱، جواد سخا^۲، رفعت خواجه یار^۳، مسعود محمدی^۴

۱. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران

۲. استادیار، گروه تاریخ، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران

۳. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه فرهنگیان قزوین، قزوین، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: javadsakha@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

کلانتری، کامبیز، سخا، جواد، خواجه یار، رفعت و محمدی، مسعود. (۱۴۰۴). اثر بخشی انقلاب روسیه بر تحولات ایران در دوره رضا شاه. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۲)، ۲۴-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

انقلاب اکتبر روسیه، مهم ترین رویدادی بود که در اوایل قرن بیستم میلادی به وقوع پیوست. با گذشت زمان و استقرار دولت جدید در شوروی و تثبیت قدرت و تبدیل شدن از یک انقلاب صرف به یک قدرت مستقر و پذیرش ناگزیر پاره ای از الزامات دولت بودن بازتاب و تاثیر انقلاب شوروی در ایران در اشکال اقتصادی، سیاسی و نظامی دچار برخی دگرگونی ها شد. از یک سو رابطه دو حکومت، یعنی ایران و روسیه با تمام الزامات و ملزومات دو حکومت مستقر ایجاد شد که منافع مشترک سیاسی، نظامی و اقتصادی داشتند. با وجود انقلاب ۱۹۰۵ در این کشور، دولت روسیه تزاری همچنان ایفاگر نقش استعمارگرانه خود در ایران بود. این مقاله درصدد پاسخ به این سوال است که: بازتاب و تاثیر سیاسی، اقتصادی و نظامی انقلاب روسیه شوروی در ایران در بین سال های ۱۲۹۶ ه.ش تا ۱۳۲۰ ه.ش چیست؟ در پاسخ به سؤال فوق، پژوهش جاری با استفاده از شیوه توصیفی-تحلیلی رایج در علوم انسانی و مطالعات تاریخی از منابع کتابخانه ای و فیش برداری در خصوص دوران بین سال های ۱۲۹۶ ه.ش تا ۱۳۲۰ ه.ش به جمع آوری داده های تحقیق پرداخته شده است. نتایج پژوهش نشان می دهد که وقوع انقلاب ۱۹۱۷ م روسیه موجب شد تا تغییرات اساسی در سیاست خارجی این کشور ایجاد شود؛ چرا که برای مدت کوتاهی رهبران این انقلاب تلاش می کردند با عنوان نمودن شعارهای جدیدی ضمن کاستن نفرت عمومی کشورهای دیگر از روسیه زمینه های شناسایی حکومت خود را نیز در جهان فراهم کنند.

کلیدواژگان: انقلاب روسیه، سیاسی، اقتصادی، نظامی، قاجار.

مقدمه

انقلاب اکتبر روسیه، مهم‌ترین رویدادی بود که در اوایل قرن بیستم میلادی به وقوع پیوست. شعارهای انقلاب و برنامه‌های اعلام شده آن توسط رهبران انقلاب در دوران استعمار کشورهای استعمارگر به مردم بسیاری از کشورها نوید دوران جدید تاریخی را می‌داد کشور ایران همسایه جنوبی روسیه به چند دلیل از این انقلاب به شدت متأثر شده است. نخست پیشینه استعماری و استثمارگری حکومت تزار در ایران و سقوط آن، مردم ایران را امیدوار به شرایط بهتری برای زندگی می‌نمود. دیگر اینکه از مدت‌ها پیش به دلیل شرایط اقتصادی ایران و برخی مسائل دیگر ایرانیان فراوانی به منطقه قفقاز مهاجرت کرده بودند. آنان ضمن حفظ روابط خود با ایران از نزدیک در جریان فعالیتهای سیاسی و ایدئولوژیک نیروهای انقلابی که بعدها به قدرت رسیدند در آن ناحیه بودند و حتی بعضی از ایرانیان در آن حوادث نقش آفرینی نیز کردند. سوم رویداد مهم مشروطیت و حوادث بعدی آن ارتباط بین ایرانیان قفقاز و ایران را بسیار بیشتر کرده بود و سرانجام اینکه اندیشه سوسیالیسم و مارکسیسم مدتی بود در ایران موافقان و حامیانی یافته بود. در چنین شرایطی انقلاب بلشویکی روسیه به پیروزی رسید و نوعی بارقه امید در ذهن و اندیشه و زبان بسیاری از ایرانیان ایجاد کرد. هرچند مخالفانی نیز داشت که گسترش آن اندیشه‌ها و ایده‌ها و آرمان‌ها و شعارهای حکومت جدید را به شدت ضد ایران و ضد منافع خود می‌دانستند. از نظرگاه سیاست خارجی نیز امپراطوری بریتانیا می‌کوشید از وضعیت پیش آمده بیشترین منافع را برای خود رقم بزند و تا آنجا که امکان دارد مانع نفوذ و تأثیر و بازتاب این انقلاب در بین ایرانیان شود. روسیه این استعمارگر پیر که پس از وصیت نامه پطرکبیر خواهان دستیابی به آب‌های گرم خلیج فارس و دریای عمان بود و در جهت توسعه‌طلبی خود اهدافش را از طریق جنگ‌های ایران و روس در مناطق قفقاز، ارمنستان و آذربایجان ایران دنبال میکرد. امری که در این قضیه می‌بایست بدان توجه کرد این است که روسیه تزاری برخلاف بریتانیا که در آن مقطع تاریخی همواره هدف اقتصادی خود را دنبال می‌کرد، خواستار توسعه‌ی اراضی در ایران بود. بنابر این انقلاب مشروطه ایران دارای دو سیاست برای روس‌ها بود. سیاست اول اینکه انقلاب مشروطه طغیانی علیه سیاست توسعه‌طلبی روس‌ها و حرکتی به سوی حکومت ملی دموکراتیک محسوب می‌شد و منافع روس‌ها را در ایران تهدید میکرد به همین سبب دولت روسیه به پشتیبانی از مستبدین و مخالفان مشروطه خواهی برخاست، پشتیبانی از بازگشت محمدعلی شاه و اعلام التیماتوم به ایران جهت اخراج مورگان شوستر، ایجاد اختلال و ناامنی و بی‌ثباتی سیاسی، نمونه‌هایی از مخالفت‌های روس‌ها با انقلاب مشروطه است. سیاست دوم نقش و تأثیرگذاری روسیه در بوجود آمدن مشروطه خود در چندین مرحله صورت گرفت که شرح مآل آن گفته خواهد شد. تأثیر انقلاب ۱۹۰۵ روسیه بر جنبش‌های انقلابی در ایران از آغاز جنبش مشروطه خواهی در ایران اندیشه‌های انقلابیون روس بر ایرانیان تأثیرگذار بود. بعدها در نتیجه انقلاب ۱۹۱۷ روسیه سه جنبش انقلابی در شمال غرب، شمال و شمال شرق ایران بوقوع پیوست که به درجات مختلف از انقلاب در روسیه متأثر بودند. انقلاب ۱۹۰۵ روسیه که انقلابی لیبرال دموکراتیک بود ایران را نیز تکان داد. این انقلاب که ترکشهای آن تا سال ۱۹۰۷ در روسیه ادامه داشت و مبارزه با استبداد تزاری و تلاش برای اصلاحات اقتصادی و گسترش مناسبات دموکراتیک را هدف خود قرار داده بود، در خود روسیه به نتایج چندین ملموسی نرسید و دستاوردهای آن پس از مدتی توسط تزاریسم بازپس گرفته شد، اما بر روی کشور همسایه ایران تأثیری انکارناپذیر داشت. می‌توان گفت که انقلاب سال ۱۹۰۵ در روسیه تکانه‌ی نیرومندی در ایران ایجاد کرد و بر حوادث انقلاب مشروطه نیز تأثیر گذاشت. در این اوضاع و احوال انقلاب سوسیالیستی کمونیستی روسیه به شدت و سرعت در ایران بازتاب یافته و تأثیر گذار شد به ویژه با لغو برخی قراردادهای استعماری و استثمارگری که در دوران تزار بر ایران حاکم شده بود شرایط برای تأثیرگذاری بیشتر فراهم گشت. دولت بریتانیا کوشید با بهره‌مندی از خلاء روسیه با انعقاد قراردادی ایران را طور کامل در چهارچوب منافع سیاسی، نظامی و اقتصادی خود قرار دهد. از طرف دیگر برخی نیروهای سیاسی کوشیدند با بهره‌مندی از شعارهای حکومت جدید روسیه که اکنون شوروی نامیده می‌شد

اندیشه و رفتارهای استقلال طلبانه بیشتری از خود بروز دهند. همچنین پاره‌ای از نیروهای سیاسی و فکری ضمن استقلال خواهی بنیاد اندیشه‌های خود را منطبق با بسیاری از شعارهای حکومت جدید قرار دادند. با گذشت زمان و استقرار دولت جدید در شوروی و تثبیت قدرت و تبدیل شدن از یک انقلاب صرف به یک قدرت مستقر و پذیرش ناگزیر پاره‌ای از الزامات دولت بودن بازتاب و تاثیر انقلاب شوروی در ایران در اشکال اقتصادی، سیاسی و نظامی دچار برخی دگرگونی‌ها شد. از یک سو رابطه دو حکومت، یعنی ایران و روسیه با تمام الزامات و ملزومات دو حکومت مستقر ایجاد شد که منافع و مضار مشترک سیاسی، نظامی و اقتصادی داشتند.

مبانی نظری

اوضاع اجتماعی دوره ناصری

الف) ترکیب جمعیتی: جمعیت ایران که در ابتدای دوران قاجار، در حدود ۵ تا ۶ میلیون نفر تخمین زده می‌شود، در پایان آن دوره به حدود ۱۲ میلیون نفر رسید. حدود ۴۰٪ این جمعیت را ایلات و عشایر، ۴۰٪ دیگر آن را روستاییان و ۲۰٪ باقیمانده را شهرنشینان تشکیل می‌دادند. از شهرهای مهم این دوره می‌توان تهران، تبریز، مشهد، اصفهان، شیراز، کرمان و کاشان را نام برد. در عصر قاجار نیز همانند دوران پیش از آن، ساکنان ایران زمین را گروه‌ها و اقوام گوناگونی آن‌ها تشکیل می‌دادند. اگرچه برخی تفاوت‌های زبانی و مذهبی در میان این اقوام وجود داشت، اما همه خود را ایرانی می‌دانستند و به فرهنگ و تاریخ ایران دلبستگی و علاقه شدید داشتند.

ب) قشرها و سلسله مراتب اجتماعی: در شهرها روحانیون، شاهزادگان، فرماندهان نظامی، بعدی اصناف زمین‌داران بزرگ، دیوانیان و بازرگانان از جایگاه و منزلت بالایی برخوردار بودند. در مرتبه و پیشه‌وران جای می‌گرفتند. در رأس نهاد روحانیت، مجتهدان قرار داشتند که قدرت معنوی و نفوذ اجتماعی آنان حتی از پادشاهان قاجار نیز برتر بود. آنان در مقابل ظلم و ستم مأموران حکومتی از مردم دفاع می‌کردند و منزلشان پناهگاه افراد مظلوم و بی‌پناه بود (Nikitin, 1984).

ج) جنبش‌های اجتماعی: شکست‌های سیاسی و نظامی حکومت قاجار از دولت‌های روسیه و انگلستان، انعقاد قراردادهای ننگین و نیز دخالت‌های آشکار آن‌ها در امور داخلی ایران، خشم و نفرت مردم ایران را برانگیخت. ایرانیان هرگاه بهانه و فرصت مناسبی به‌دست می‌آوردند، اعتراض و نارضایتی خود را نسبت به سیاست‌های استعماری انگلستان، روسیه و عوامل آن‌ها نشان می‌دادند.

مهمترین این جنبش‌ها، اعتراض‌هایی بود که نسبت به دخالت بیگانگان در امور داخلی ایران و واگذاری امتیازات اقتصادی به دولت‌های استعماری بروز کرد. اعتراض به امتیاز رویترو و مخصوصاً نهضت تنباکو از جمله چنین جنبش‌ها است.

۱- اعتراض به امتیاز رویترو: در زمان ناصرالدین شاه و با تالش میرزا حسین خان سپهسالار صدراعظم وقت، امتیاز بهره‌برداری از منابع طبیعی ایران به فردی انگلیسی به نام رویترو واگذار شد. مردم ایران به رهبری حاج مال علی کنی به شدت نسبت به چنین امتیازی اعتراض کردند؛ دولت روسیه تشدید اعتراض‌ها و مخالفت‌ها، نیز در رقابت با انگلستان با آن امتیاز به مخالفت پرداخت. در نتیجه شاه، امتیاز را لغو و صدراعظم را نیز برکنار کرد.

۲- مخالفت با قرارداد تالبوت: در سفر سوم ناصرالدین شاه به اروپا، فردی انگلیسی به نام تالبوت، امتیاز خرید و فروش توتون و تنباکوی ایران را با دادن هدایای بسیار به شاه و همراهان او مأموران و کارمندان شرکتی که تالبوت به اسم رژی در ایران تأسیس کرده بود، علاوه بر به دست آورد. بازاریابی، به تبلیغ مسیحیت و ساختن کلیسا پرداختند. آنان برخلاف مفاد قرارداد رفتار بسیار بدی را با کشاورزان و تجار ایرانی در پیش گرفتند. بازرگانان نیز از پیامدهای اقتصادی امتیاز رژی بسیار میرزا جواد آقا مجتهد در تبریز و سید علی اکبر فال اسیری در شیراز، آیت الله ناهشوند بودند. آیت الله میرزا حسن آشتیانی در تهران در مخالفت با واگذاری امتیاز قیام کردند. سید جمال الدین اسدآبادی نیز با نگارش نامه‌ای به آیت الله میرزا حسن شیرازی، مرجع نامدار شیعیان در نجف، خطر امتیاز رژی را به ایشان یادآور شد.

جنبش تنباکو نتایج سیاسی و اجتماعی مهمی داشت:

- ۱- حضور اقشار مختلف، به ویژه زنان در جنبش تنباکو موجب اتحاد بیشتر قشرهای مختلف مردم شد.
- ۲- جنبش تنباکو اولین حرکت جدی مردم ایران در رهایی از استبداد داخلی و وابستگی خارجی بود.
- ۳- این جنبش زمینه و شرایط را برای شکل‌گیری نهضت مشروطه فراهم آورد. افزون بر اعتراضها و جنبش‌های مذکور، کمبود و گرانی مواد غذایی از جمله نان نیز بارها موجب شورشهای اجتماعی در شهرها شد. یکی از این اعتراض‌های مردمی در اصفهان، موقعیت شاهزاده ظل‌السلطان را به مخاطره انداخت. علاوه بر این‌ها، در عصر قاجار برخی از فرقه‌های مذهبی نیز موجب آشوب و بلوایی در کشور انگلستان در این آشوب‌ها نقش مستقیم یا غیرمستقیم داشتند. از آن جمله آشوب رهبر فرقه اسماعیلیه (آقاخان محلاتی) و فتنه سید علی باب بود که برای مدتی در زمان محمد شاه و ناصرالدین شاه، حکومت قاجار را به خود مشغول کرد (Hedayat, 1984).

اوضاع سیاسی

در ساختار سیاسی ایران شالوده ترکیب قدرت سیاسی را «شاه» و «عناصر اصلی» یعنی رؤسای ایل قاجار^۱، شاهزادگان، درباریان، عناصر بالای دیوان سالاری، اشراف بزرگ (السلطنه‌ها، الدوله‌ها، الملک‌ها و الممالک‌ها)، حکام ایالات و ولایات و رؤسای ایلات و خوانین که در مناطق خودشان مناصب دولتی را در اختیار و انحصار داشتند، تشکیل می‌دادند. از آنجایی که شاه، توزیع‌کننده مراتب بعدی قدرت بود عزل و نصب عمال حکومتی طبق فرمان او انجام می‌گرفت و تمام جزئیات دخل و خرج دولت به امضای او می‌رسید و دستورالعمل ولایات و فرمان‌های مقاطعه گمرک و اجارات به تأیید او انجام می‌شد (Mostofi, 1945; Sheikh al-Islami, 1989a, 1989b). شاه بنا به میل و اراده شخصی، فرمان ضبط و مصادره اموال دیگران را صادر می‌کرد تا آنجا که احتشام السلطنه بیان می‌کند: «اعمام و برادران و برادزادگان و فرزندان خود و رجال و اعیان و بزرگان مملکت هم از این گونه تعرضات شاه مصون نبودند. از معضلات خاص نظام قاجار وجود شاهزادگان بیشمار دوران سلطنت فتحعلی شاه بود که تا پایان قاجاریه وجود داشت (Nikitin, 1984). جانشین مشخص شاه در رأس شاهزادگان، ولیعهد بود که بر اساس رسوم قاجار در کودکی انتخاب می‌شد. و به مقام حکومت آذربایجان منصوب می‌گشت و در تبریز اقامت داشت. با فزونی عده شاهزادگان، که در آغاز سلطنت ناصرالدین شاه تعداد قابل توجهی را به خود اختصاص می‌داد. تقسیم‌بندی خاصی در این طبقه پدید آمد. مسئله خون و نژاد، اساس این تقسیم‌بندی بود که از ماهیتی طبقاتی و سیاسی برخوردار بود. بر این اساس در دوره فتحعلی شاه شاهزادگان به دو گروه تقسیم می‌شدند: یکی آنهایی که فرزند شاه بودند یا از فرزند ارشد او عباس میرزا باقی مانده بودند و دیگری کسانی که از دیگر فرزندان شاه بودند و از طرف مادر منتسب به قاجارها نبودند. حکمرانی ولایات و ایالات، که به خودی خود، قرار گرفتن در طبقه ملاکین و خوانین را به همراه داشت، اغلب در اختیار شاهزادگان دسته اول بود که بلندپایه‌ترین مقامات حکومتی محسوب می‌شدند. به عنوان مثال می‌توان از عبدالحسین میرزا فرمانفرما (Afary, 2000) و ابراهیم خان ظهیرالدوله (Bastani Parizi, 1978) یاد نمود. گروه دوم شاهزادگان»، بیشتر متکی به مستمری‌های دریافتی از طریق دیوان سالاری بودند و اینان نقش چندانی در اداره کشور و ساختار قدرت نداشتند. پادشاهان قاجار، برای تأمین مخارج گزاف شاهزادگان و شاهزاده خانم‌ها، املاک و مزارع خالصه حکومتی را به ایشان می‌بخشیدند و بدین ترتیب آنان علاوه بر دارا بودن عنوان شاهزادگی و بر عهده داشتن حکومت ولایات و ایالات، در ردیف زمینداران بزرگ نیز قرار می‌گرفتند. از دیگر عناصر اصلی در ساختار قدرت، درباریان و

^۱ بعد از رؤسای ایل قاجار، سایر قبایل در ساختار قدرت نقش داشتند خاصه افسران نظامی که از رؤسای قبایل انتخاب می‌شدند. از جمله قبایل در این دوره می‌توان به قبایل بزرگ ایرانی مانند بختیاری‌ها، قشقایی‌ها، کردها، بلوچها، افشارها، قره‌گزلوها، عرب‌ها و ترکمن‌ها اشاره داشت.

عناصر بالای دیوانی بودند درباریان که از مهمترین ارکان حکومتی قاجار به شمار می‌آمدند، ترکیبی از سه گروه بودند: خانواده سلطنتی^۱، صدر اعظم و درباریان و مأموران عالی رتبه، گروه بزرگ دیوان سالاران، یعنی صدر اعظم و جمیع درباریان به همراه مأموران عالی رتبه دیوانی نیز اداره امور کشور را بر عهده داشتند و بیشترین نفوذ را بر حکومت اعمال می‌کردند (Polak, 1989).

بزرگترین مقام دیوان سالاری، صدر اعظم بود که با لقب‌های گوناگون نظیر اعتماد الدوله، امیر، امیر الدوله، قائم مقام و صدر اعظم نامیده می‌شد. صدراعظم نماینده واقعی حاکمیت بود او با استفاده از عناصر دیوانی، امور سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور را اداره می‌کرد. صدراعظم و وزراء بازیگران اصلی قدرت در دیوان سالاری بودند که در رأس هرم دیوان سالاری قرار داشتند. در دیوان سالاری عصر ناصری، صدراعظم همواره به عنوان نوکر و خدمتگزار شاه به شمار می‌رفت که از جانب شاه اداره همه کارها را در دست داشت (Meredith, 1971).

اغلب نیز میان او و شاه اختلافاتی در می‌گرفت که گاهی به قیمت جان صدراعظم تمام می‌شد و این نشانگر عدم استقلال دیوان سالاری بود. تصمیم‌گیری شاه در تمامی موارد چه استخدام کارکنان، چه ترقی و چه عزل و طرد آنان همواره تعیین‌کننده بود. شاه سرچشمه تمامی اقتدار بود او کلیه مناصب دولتی را متعلق به خود میدانست و در واگذاری آن‌ها مختار بود. تمامی عایدات دولت هم در اختیار شاه بود. حق بهره‌برداری از همه منابع کشور و تأسیسات عمومی هم چون کشیدن خطوط تلگراف، راه سازی، راه آهن و استخراج معادن به وی تعلق داشت. رشد نظام بوروکراتیک در این دوره فقط به ساماندهی بخش اداری دولتی محدود شد و سایر فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و تا حدی آموزشی همچنان به صورت سنتی اداره میشد. دستگاه اداری و دیوان سالاری عصر ناصری مبتنی بر تقسیم کار تخصصی و عقلانیت و شایسته سالاری نبود تا به کار آمدی نظام سیاسی کمک کند بلکه در این دوره واگذاری مقامات و مناصب در چارچوب خویشاوندی و پیوندهای ایلی و عشیره‌ای و با پرداخت رشوه و حتی خرید و فروش مشاغل^۲ (Brinton, 1987; Carr, 1992; Fourn, 2001) صورت می‌گرفت که منتهی به تضعیف و ناکارآمدی حکومت می‌شد. در ساختار قدرت، دیوان سالاری در واقع گسترش نفوذ و منابع درآمد خاندان شاه بود به طوری که مناصب دولتی به عنوان منبع درآمد به افراد واگذار میشد و مقامات دولتی نیز آن را ملک اجدادی خود تلقی می‌کردند. حوزه صلاحیت دستگاه اداری نیز بر اساس گسترهای تعریف می‌شد که شاه تعیین می‌کرد تا جایی که وزارتخانه‌ها به عنوان عالی‌ترین نهادهای کشور چیزی جز، انحصارات شاه نبودند (Sheikholeslami, 1997).

بدین ترتیب، ثروت و قدرت در ایران دوره قاجار با هم همزیستی کاملی داشتند به طوری که ثروت در اکثر مواقع برای دستیابی به مقام سیاسی و اداری ضروری و کافی بود. قدرت هم از سوی دیگر شرایط کافی را برای کسب درآمد فراهم می‌کرد که آن هم در مقابل به کسب مقام سیاسی بالاتر منجر می‌شد که به دنبال خود قدرت سیاسی بیشتری را هم به همراه داشت؛ از جمله مختصات ساختار قدرت در ایران عصر ناصری این بود که تنها امکان کسب و حفظ قدرت سیاسی، ورود به طبقه زمینداران و تکیه بر زمین داری بود (Lampton, 1996) تا جایی که در ساختار قدرت، خاندان شاهی، مأموران عالی رتبه اداری و نظامی و نیز رؤسای ایلات به عنوان بزرگترین زمین داران کشور محسوب می‌شدند. گزارش از اوضاع کشور، نشان می‌دهد که صاحبان تیول و اقطاع یعنی شاهزادگان و اشراف و رؤسای ایلات و فرماندهان لشکری، روستاییان را وادار به پرداخت مالیات‌های سنگین و کمرشکن می‌کردند. در اواخر قرن نوزدهم مسعود میرزا ظل السلطان، دو پنجم مساحت کشور را تحت سیطره خود داشت و رسماً مالک آن اراضی بود (Kerensky, 2003).

^۱ منظور از خانواده سلطنتی آنگونه که اعتمادالسلطنه اشاره دارد، شاه و حرمسرای وی و رؤسای ایل قاجارند که نبض حکومت را در دست داشتند.

^۲ عباس میرزا ملک آراء برادر ناصرالدین شاه هم به این موضوع اشاره کرده است که او نیز در قابل پذیرفتن وزارت تجارت مجبور شده است که ده هزار تومان به ناصرالدین شاه و یک هزار تومان به صدر اعظم (امین السلطان) پیش کش دهد (Malek Arā, 1946).

اوضاع اقتصادی

در ساختار اقتصادی قاجاریه، تجار در شمار نیرومندترین و ثروتمندترین طبقات اجتماعی جامعه ایران بودند. رشد شتابان تجارت خارجی و برخورد فزاینده تجار ایرانی با غرب و سفرهای خارجی باعث شد که آنان زودتر از دیگر اقشار و طبقات اتماعی با دستاوردهای تمدن غرب آشنا شوند^۱؛ آشنایی آنان با روشنفکران ایرانی موجب آگاهی آن‌ها از جایگاه طبقاتی اشان شد و به منافع طبقاتی خود در برابر حکومت خودکامه قاجار پی بردند (Lampton, 1996).

این آگاهی باعث افزایش قدرت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و منزلت اجتماعی آن‌ها در جامعه ایرانی شد و سرانجام به دلیل یک رشته تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی که حاصل واگذاری امتیازات از سوی حکومت به کشورهای استعمارگر روس و انگلیس بود و همین طور تبعیضاتی که حکومت میان تجار ایران و تجار غربی اعمال میکرد، و همین طور آگاهی آنان از لیبرالیسم اقتصادی به معنای عدم دخالت دولت در اقتصاد و آزادی مالکیت خصوصی، منجر شد. تجار به جریانی مقابل حکومت قاجار قرار گیرند. و باعث شکلگیری و نقشی مؤثر در جنبش‌های سیاسی و اقتصادی هم چون نهضت تنباکو و نهضت مشروطیت برآیند. طبقه تجار هم چون سایر طبقات در جامعه ایران عصر قاجار در ساختار قدرت، نه تنها مستقل از حکومت نبود بلکه کاملاً وابسته به حکومت بود و قدرت سیاسی مجالی برای رشد طبقات اجتماعی مستقل باقی نمیگذاشت. بدین لحاظ حکومت، نماینده هیچ طبقه‌ای از جمله تجار نبود بلکه این طبقات تحت سلطه حکومت قرار داشتند و به این ترتیب هیچ یک از طبقات در برابر دولت حقوقی نداشتند. این گونه بود که تجار جهت دستیابی استقلال طبقاتی خود راهی جز ایستادگی و مقاومت در برابر ساختار قدرت از خود نداشتند. از سوی دیگر ساختار قدرت و در رأس آن ناصرالدین شاه با فروش منابع داخلی کشور به بیگانگان در پی استقلال اقتصادی خود از طبقه تجار بود. از سلطنت آقا محمدخان تا دوره ناصرالدین شاه (تا پایان صدارت امیرکبیر) که خبری از واگذاری امتیازات اقتصادی به بیگانگان نبود. تجار به خاطر داشتن نقدینگی بالا همواره در نزد مقامات حکومتی نفوذ قابل توجهی داشتند و مورد احترام شاه و درباریان بودند و در بحران‌های شدید مالی به کمک حکومت برمی‌آمدند (Gromyko, 1990). به عنوان نمونه می‌توان از قرض عباس میرزا از تجار پس از شکست از روس‌ها نام برد. یا از آنجایی که حکومت شهرها در ازای وجه نقد فروخته می‌شد حکام، پیش از احراز مقام دیوانی، نقدینه لازم برای خرید آن را از تجار می‌گرفتند. در مواردی هم برای پرداخت مالیات‌های حکومت یا دیون معوقه از تجار کمک گرفته می‌شد (Sepehr, 1983).

کشاکش تجار با ساختار قدرت پس از پیروزی انقلاب مشروطه، باعث شد تا تجار قدرت سیاسی خود را بدست آورند و با به دست آوردن نمایندگی مجلس اول به یک طبقه سیاسی تبدیل شوند (Rahbari, 2008).

از سوی دیگر با دغدغه‌های روشنفکران و تجار مبنی بر رشد اقتصاد ملی در برابر امتیازات اقتصادی که حکومت قاجار در انحصار دولت‌های استعمارگر غرب قرار داده بود (Teymouri, 1953) و افزایش ورود کالاهای فرنگی به ایران و در پی آن زوال صنایع ملی که نتیجه سیاست‌های غلط گمرکی^۲ بود، موجب آن شد که تجار در دو جبهه یکی استبداد و دیگری استعمار وارد پیکار شوند. نخست به دنبال ایجاد مجلس وکلای تجار در تهران و شهرهای بزرگ برآمدند و بعدها حرکت آنان در نهضت تنباکو اوج گرفت و سپس در نهضت مشروطیت به کمال

^۱ از جمله قانون اساسی عثمانی به سال ۱۲۹۴ ق. در روزنامه اختر ترجمه شد و در بازار تبریز دست به دست میگشت. بازرگانانی که با روسیه و عثمانی همکاریهای تجاری داشتند از اوضاع آن کشورها با خبر میشدند و درباره وابستگی اقتصادی ایران به بحث و مذاکره می‌پرداختند (Behnam, 2004).

^۲ تبعیض داخلی که تجار را متضرر کرد، این بود که تجار خارجی فقط ۵ درصد قیمت جنس را حق گمرک را می‌پرداختند و از مالیات گمرک داخلی معاف بودند در حالی که تجار ایرانی نه تنها مالیات ورود کالاها به داخل کشور را می‌پرداختند. بلکه مجبور به پرداخت عوارض راهدای و عوارض دیگر در شهرهایی بودند که جنس از آن‌ها عبور می‌کردند. در نتیجه در مقابل کالایی که تجار ایرانی ۱۴ تا ۲۲ درصد پول می‌پرداخت، تجار خارجی فقط ۵ درصد پول می‌پرداخت.

خود رسید. کانون توجه قدرت‌های استعماری در ابتدا متوجه منافع صرفاً سیاسی بود و سپس با پیدایش و گسترش بازار جهانی در اواخر سده سیزدهم هجری، منافع اقتصادی هم در کنار منافع سیاسی مورد توجه خاص آنان قرار گرفت. رونق تجارت خارجی از صادرات مواد خام و واردات محصولات صنایع در حال رشد غرب و وابستگی بازارهای داخلی به بازارهای بین‌المللی نشأت می‌گرفت. اما افزایش رفت و آمد تجار خارجی و ارتباط گسترده تجاری میان تجار ایرانی و تجار خارجی، به وابستگی تجار ایرانی به مؤسسات تجارتی غرب انجامید و به گفته حاج سیاح «تجارت هم شد دلالی خارجه نه ترویج متاع وطن» (Lenzowski, 1974).

از اوایل سده نوزدهم، کشورهای استعمارگر روسیه و انگلیس، با توجه به شرایط سیاسی، اقتصادی حاکم بر ایران و عقب ماندگی اقتصادی آن، از شمال و جنوب و شرق کشور، شروع به دست اندازی ارضی و تشدید دخالت در امور اقتصادی و سیاسی ایران کردند. تهیه و تأمین مواد اولیه ارزان برای صنایع روبه توسعه در اروپا و فروش مازاد تولیدات این صنایع، دولت‌های استعمارگر روسیه و انگلیس را بر آن داشت تا بازار بسته اقتصاد ایران را با نابودی صنایع آن به روی خود بکشایند (Razaghi, 1997). شکست سیاسی و نظامی ایران از روسیه و تحمیل عهدنامه «گلستان» در سال ۱۱۹۲ (۱۸۱۳م) و سپس عهدنامه «ترکمانچای» در سال ۱۲۰۶ (۱۸۲۸)، واپسماندگی و ناتوانی اقتصاد ایران را نسبت به اقتصاد کشورهای اروپایی آشکار ساخت. بر پایه عهدنامه «ترکمانچای» که بین ایران و روسیه بسته شد و سپس کلیه کشورهای استعمارگر اروپایی به اعتبار اصل دولت‌های «کامله الوداد» از امتیازات آن برخوردار شدند، دولت ایران ملزم به حمایت از اتباع روسیه و اموال منقول و غیر منقول آن‌ها در هر نقطه از ایران شد. بر همین پایه، بازرگانان روسی امتیاز تجارت هر نوع کالا و معافیت از حقوق گمرکی را به دست آوردند. این همه در شرایطی بود که از کالاهای تولید شده داخلی در ایالت‌ها و شهرهای مختلف با عنوان‌های گوناگون (راهداری، دروازه بانی و...) چندبار عوارض دریافت می‌شد و همین امر امکان رقابت خرد کننده کالاهای خارجی را با کالاهای ایرانی فراهم می‌کرد (Razaghi, 1997).

جدا کردن بخش‌های مهمی از ایران، تحصیل عهدنامه‌های مختلف، نفوذ تجاری قدرت‌های استعماری را در ایران فراهم کرد که دگرگونی‌هایی را در ساختار اقتصادی ایران پدید آورد (Razaghi, 1997). در دوره پس از شکست‌های نظامی و سیاسی ایران، بخش‌های اقتصاد ایران هر چند عقب مانده به گونه‌ای مکمل یکدیگر عمل می‌کردند و در چار چوب الگو و فرهنگ مصرفی داخلی و سازوکار حاکم بر آن، نه مواد اولیه کشاورزی و معدنی قابل توجهی به صورت مازاد بر مصرف داخلی و باب بازار خارجی وجود داشت و خریداران انبوه داخلی برای کالاهای خارجی. اما دیری نپایید که این روند، با دو جریان توأم با یکدیگر برخورد کرد تا تجارت خارجی جایگاه ویژه‌ای را در اقتصاد کشور اشغال کند. بازرگانان روسی و انگلیسی با برخورداری از امتیازات تجاری، سیاسی و قضایی ناشی از عهدنامه‌های پیش گفته، به تدریج بر تجارت ایران مسلط شدند و بازرگانان ایرانی پس از ایستادگی‌های، سرانجام به مشارکت با تجار خارجی و یا فروش کالاهای خارجی تن دادند. توسعه تجارت با خارج، همراه با کسری تراز بازرگانی، نه تنها به به ورشکستگی و خانه خرابی پیشه‌وران انجامید بلکه پرداخت کسری، با تشدید استعمار دهقانان و افزایش ستم بر آنان همراه شد (Razaghi, 1997).

اوضاع نظامی

اولین تلاش در جهت ایجاد تحول در ارتش در دوره صفویه صورت پذیرفت. در عهد شاه عباس اول واحدهای تفنگچی و توپچی ایجاد شد و هیئتهایی از کارشناسان نظامی به سرکردگی برادران شری به دربار شاه عباس آمدند. با همکاری برادران شری در ایران رشته‌های سواره‌نظام و پیاده‌نظام و توپچیان شکل گرفت و نیز کارخانه‌های تولید اسلحه در اصفهان به وجود آمد. ارتش دوران صفویان نیز پس از سقوط این سلسله و درگیری کشور در آشوب داخلی و تجاوزات خارجی مضمحل شد و یگانه نیروی نظامی کشور منحصر به ایلات شد. همین امر خود باعث افزایش قدرت روزافزون ایلات و به دنبال آن تلاش برای شراکت بیشتر در حکومت و امتیازخواهی از حاکم می‌شد. از دیگر سو ایلات

همواره مخالف بسط قدرت مرکزی بودند و آن را مانعی در مقابل استقلال خود می‌دانستند از اینرو همواره روابطی کجدار و مریز میان حکومت و ایلات وجود داشت. یکی از بخش‌های نظامی قاجاریه که در مواقع ضرورت وجود پیدا می‌کردند، نظامیان بومی بودند. این نظامیان شامل نیروی رسمی نظامیان قاجار نبودند، بلکه به صورت پراکنده از جنگجویان و قهرمانان ایلات و عشایر نواحی مختلف بودند. این دسته از نظامیان بنا به ویژگی ایلداری بودن آنها، فقط از رئیس ایل و قبیله خود تبعیت می‌کردند. محوریت اینگونه از دسته‌جات نظامی با ایلات و قبایل بود که تقریباً نظم خاصی نداشت و بنا به ضرورت شکل می‌گرفت. هر ایل وظیفه جمع‌آوری تعداد خاصی از سواران و نظامیان را بر عهده داشت. رؤسای ایلات هم در مقابل امتیازات ارضی و آزادی مرتع را برای آنان میسر می‌کردند «هر رئیس ایل وظیفه داشت هنگام بروز جنگ سهمیه سوار متناسب با تعداد نفرات ایل را تهیه کند. هر سوار در حین جنگ برای خود و مرکبش، آذوقه دریافت می‌کرد و جیره مختصری می‌گرفت که در سال از پنج تا شش تومان بیشتر نبود. این مبلغ معمولاً از مالیات عمومی وصول می‌شد. افراد سوار از روی استیصال غالباً همین مبلغ ناچیز را با ضرر زیادی تسعیر می‌کردند. علاوه بر جیره نقدی، هر سوار سالیانه دو بار الاغ گندم دریافت می‌داشت. شکست ایران در جنگ با روسیه تزاری در زمان فتح‌علی‌شاه، اندیشه تغییر و اصلاحات در امور نظامی را در میان حکومتگران قاجار ایجاد نمود و نیاز ایران به نظام جدید را به شدت نشان داد. به همین خاطر چند فوج نیمه داوطلب و نیمه اجباری از پاره‌ای ایالات بدون هیچ قاعده‌ای گردآوری شد و تحت مشق نظامی قرار گرفت تا در صورت لزوم از آنها استفاده شود. بدیهی است که این نوع ارتش موقت و مزدور چه از لحاظ عدم پیوند با اهداف کمیت و چه به لحاظ عدم توجه ساختاری حکومت به سازماندهی و آموزش و پشتیبانی مالی، نمیتوانست پاسخگوی نیازهای روزافزون کشور به این قوا باشد.

پیشینه پژوهش

ایران بین دو انقلاب، به قلم یرواند آبراهامیان (۱۳۸۴)، با تاکید بر انقلاب مشروطه، به سیاست سال‌های ۱۹۴۱ تا ۱۹۵۳ پرداخته و با توجه به استفاده گسترده از گزارش‌های سفیر انگلیس و بحث‌های مجلس و اخبار روز روزنامه‌های آن دوره دارای نقل قول‌های عمیقی می‌باشد و اشاراتی به انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ روسیه دارد و تاثیر آن بر حوادث داخلی ایران دارد. تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، نوشته ملک‌الشعرا بهار (۱۳۵۷) به دلیل استفاده از جراید، مجلات، اسناد ضبط شده در مجلس شورای ملی، گفته‌های موثق مردم، کتاب خطی احمد شهریور و مشاهدات خود نویسنده، اطلاعات دست اولی را از احزاب سیاسی ایران در اواخر دوره قاجار و رویدادهای ابتدای دوره پهلوی ارائه می‌دهد (Bahar, 1978). تاریخچه حزب عدالت، آخرین سنگر آزادی که به قلم جعفر پیشه‌وری (۱۳۴۹) می‌باشد، در رابطه با چگونگی شکل‌گیری حزب عدالت و عملکرد اعضای آن در گیلان بر اساس مشاهدات نویسنده که خود از نزدیک شاهد تحولات آن دوره بوده به نگارش آمده است و اطلاعات ارزشمندی را به خواننده ارائه می‌دهد. همچنین از آنجا که مقالات پیشه‌وری در سال‌های ۱۳۰۰ - ۱۳۰۱ در روزنامه حقیقت ارگان رسمی حزب کمونیست چاپ می‌شدند، توسط رحیم رئیس‌نیا جمع‌آوری و در کتابی مستقل به نام «آخرین سنگر آزادی» منتشر شده است که موضع‌گیری حزب کمونیست در آن دوران را می‌توان از اطلاعات این کتاب دانست که مجموعه‌ای از مدارک سیاسی و مکاتبات رسمی در خصوص فرقه عدالت در باکو نقش نویسنده در تشکیل حزب کمونیست را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد. ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴ که توسط سپهر مورخ الدوله (۱۳۳۶) به رشته تحریر درآمده، به حوادث ایران در سال‌های جنگ جهانی اول پرداخته و تاثیرات و اقدامات ایرانیان و دولت‌های انقلاب فوریه و اکتبر در ایران را مورد بررسی قرار داده است. از آنجایی که نویسنده در طول جنگ جهانی اول سمت منشی سفارت آلمان را در ایران برعهده داشته، با بیان وقایعی از مشاهدات خود به تاثیر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آن بر ایران پرداخته و با ارائه اطلاعاتی درباره تاثیر اخبار اولیه انقلاب روسیه در ایران و مکاتبات براوین و یادداشت‌های رهبران شوروی و سیاستمداران ایران به حوادث این دوره اشاره داشته است (Sepehr, 1983). همچنین مطالبی درباره نهضت جنگل، فرجام کار جنبش جنگل ارائه داده است که می‌تواند در این پژوهش تاثیرگذار باشد. شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه) نوشته عبدالله مستوفی (۱۳۶۲) که بیان

خاطرات نویسنده از ابتدای دوره قاجار پرداخته و حوادث فرهنگی و اجتماعی دوران خود را با شرح و توصیف مفصل و دقیق تری ارائه می‌دهد. مستوفی در ایران کتاب به تحلیل سیاست‌ها و طرح‌های انگلستان از وقوع کوتاه تا روی کار آمدن رضاخان پرداخته و نسبت به بلشویک‌ها نقدهای فراوانی دارد. این کتاب مفاد قرارداد ۱۹۲۱ م را تشریح کرده و به تفصیل آورده است که می‌تواند در زمینه بررسی حوادث و عوامل اجتماعی و ارزیابی مسایل جامعه آن دوره تاریخی مورد استفاده قرار گیرد (Mostofi, 1945). رقابت روسیه و انگلستان در ایران از ۱۳۹۶ تا ۱۳۰۶ منشورگرگانی (۱۳۶۸) که در اطلاعاتی در زمینه قرارداد و ثوق‌الدوله، حوادث جنگل، تجاوز بلشویک‌ها به ایران، سیاست خارجی شوروی و امتیازاتی مانند نفت شمال و نفت خوریان و به طور کل حوادث و رویدادهایی از دوره انقلاب اکتبر را در اختیار پژوهشگر قرار داده و می‌تواند در این پژوهش یاری‌رسان باشد. سردار جنگل نوشته ابراهیم فخرایی (۱۳۶۸)، منشی و مسئول حسابداری نهضت جنگل که در کتاب خود اطلاعاتی در رابطه با چگونگی عملکرد روس‌ها چه قبل و چه بعد از انقلاب ۱۹۱۷ م ارائه داده است. خاطرات و سفرنامه ژنرال آبرون ساید از آنجایی که وی مأمور ویژه انگلیس در ایران بود به شرح خاطرات خود در ایران پرداخته و اوضاع سیاسی و نظامی ایران پس از جنگ جهانی اول و شرح عملیات خود در ایران تا هنگام خروجش از این کشور پرداخته و به دقت به رشته تحریر در آورده است که در پژوهش حاضر یکی از منابع حائز اهمیت می‌باشد. در این بین پژوهش‌هایی نیز با عناوین تاثیر سیاسی انقلاب اکتبر روسیه در ایران (۱۹۲۱-۱۹۱۷)، سیاست‌های روسیه در ایران از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م تا استقرار سلطنت پهلوی و بازتاب انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ روسیه بر محافل سیاسی ایران (۱۹۱۹-۱۹۱۷ م) در مقطع کارشناسی ارشد نگارش شده که از نکات بارز این پژوهش‌های می‌توان به تشابه موضوعی با پایان‌نامه فوق اشاره داشت که هر کدام از این رساله‌ها در باب حوادث انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ و تاثیر سیاسی آن در ایران اطلاعاتی ارائه و از مطالب جمع‌آوری شده توسط این دانشجویان به جهت تسریع در دسترسی به منابع استفاده نمود. ضمن آنکه مقالات انقلاب اکتبر و سرنوشت آخرین تزار روسیه، بررسی تطبیقی مناسبات سیاسی دولت انقلاب فوریه و انقلاب اکتبر روسیه با دولت ایران، انقلاب اکتبر و تقابل نیروهای انگلیسی با نیروهای قزاق در شمال ایران و نیز انقلاب اکتبر و عهدنامه ۱۹۲۱ ایران و شوروی به لحاظ موضوعی به این پژوهش پرداخته است و علاوه بر این با استناد به بازتاب حوادث در روزنامه‌های منتشر شده در آن دوره و بازتاب حوادث روز در نگارش نویسندگان و روشنفکران روزنامه‌های سال‌ها ۱۲۹۶ تا ۱۳۲۰ ه.ش، مد نظر پژوهش فوق قرار گرفته است.

روش‌شناسی پژوهش

روش اصلی در این رساله با توجه به ماهیت نظری بودن آن، روشی تاریخی و به شیوه توصیفی تحلیلی رایج در علوم انسانی و مطالعات تاریخی می‌باشد. شیوه و ابزار جمع‌آوری داده‌های آن بر اساس الگوهای مطالعات اسنادی بر پایه تحقیقات و بررسی‌های کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از منابع تاریخی است.

یافته‌های پژوهش

۱. اوضاع روسیه ۱۹۱۷ تا ۱۹۱۹ م / ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ ه.ش

بروز وقایعی هم چون انقلاب کبیر فرانسه، لشکرکشی ناپلئون به روسیه و در پی آن انقلاب‌های ۱۸۳۰ تا ۱۸۴۸ م اروپا، باعث شد تا به تدریج افکار آزادی خواهانه نیز به مانند سایر کشورهای اروپایی در میان اقشار مختلف مردم روسیه نفوذ کند. این امر سبب شد تا از اواسط قرن نوزدهم روسیه شاهد درگیری‌های متعدد میان اصلاح طلبان و خاندان رومانوف شود؛ چرا که امرای این خاندان به هیچ وجه حاضر نبودند به درخواست‌ها تن در دهند، و همواره آنان را به شدت سرکوب می‌کردند. با آغاز قرن بیستم و شکست روسیه از ژاپن و افزوده شدن مشکلات اقتصادی- سیاسی روسیه بار دیگر موجی از اعتراضات این کشور را دربر گرفت؛ که موج اول آن منجر به انقلاب ۱۹۰۵ م شد و در پی آن

تزارنیکلای دوم مجبور شد با تشکیل مجلس «دوما»^۱ موافقت کند اما با وجود تمامی این مشکلات، روس‌ها که حاضر نبودند از سیاست توسعه طلبانه خود دست بردارند، با آغاز جنگ جهانی اول در صف دول متفق وارد صحنه جنگ شدند و مشکلات خود را دو چندان کردند. در این میان احزاب مخالف^۲ موفق شدند، ضمن بهره گرفتن از پیرشانی اوضاع سیاسی و اقتصادی کشور، به یکدیگر نزدیک شده و انقلاب فوریه^۳ را به ثمر برسانند؛ که طی آن تزار نیکلای دوم مجبور به استعفا از سلطنت شد، و به جای آن به دستور دوما «پرنس لووف»^۴ دولت جدیدی را متشکل از یازده وزیر که برجسته ترین عضو آن «کرنسکی»^۵ بود، تشکیل داد (Carr, 1992). اولین مسئله‌ای که این دولت باید مشخص می‌کرد، سیاست خارجی خود در قبال ادامه یا کنار کشیدن از جنگ بود؛ از این رو در تاریخ ۱۸ آوریل ۱۹۱۷ م. «میلیوکوف»^۶، وزیر امور خارجه روسیه به متفقین اعلام کرد که روسیه به تمام تعهدات خود نسبت به این دول در قبال جنگ پای بند بوده و هم چنان به جنگ ادامه خواهد داد. هر چند که اعلام این موضع گیری تا اندازه زیادی موجب رضایت متفقین شد، ولی در خود روسیه چندان مورد استقبال قرار نگرفت و اعتراضات زیادی را به دنبال داشت و حتی منجر به استعفای میلیوکوف شد. ولی کابینه جدید هم چنان در ادامه جنگ پافشاری می‌کرد.

در همین راستا «کرنسکی» در اواخر ژوئن ۱۹۱۷ م. دستور حمله جدیدی را به آلمان صادر کرد؛ که در پی آن روس‌ها به سختی شکست خوردند؛ این عمل دستاویز خوبی برای احزاب مخالف جنگ، به خصوص بلشویک‌ها شد؛ تا شورش‌هایی را در ژوئیه ۱۹۱۷ م علیه دولت موقت به راه اندازند. این شورش‌ها دو نتیجه آنی را در پی داشت؛ اول موجب شد تا کرنسکی بجای پرنس لووف دولت جدیدی تشکیل دهد و دوم اینکه، کرنسکی ضمن سرکوب بلشویک‌ها دستور بازداشت لنین و تعداد دیگری از سران این حزب را صادر کرد. البته در توقیف لنین موفقیتی کسب نکرد؛ چرا که او توانسته بود به فنلاند فرار کند. با سرکوب این شورش کرنسکی به طور موقت توانست اوضاع را به کنترل خود در آورد اما این وضع زیاد دوام نیافت، زیرا پس از چند ماه لنین دوباره به روسیه بازگشت و توانست با کمک‌های مالی آلمان‌ها تشکیلات حزبی خود را سازماندهی و شورش‌های مجددی را در نوامبر (اکتبر) به راه اندازد که نتیجه آن سقوط حکومت کرنسکی و تشکیل دولت جدیدی به رهبری لنین بود. اولین اقدام این دولت، نشر فرمان صلح بود که به موجب آن نه تنها از سربازان خواسته شده بود صحنه‌های جنگ را ترک کنند و به خانه‌های خود باز گردند، بلکه از کارگران کشورهای اروپایی نیز دعوت شده بود که در جهت خارج کردن کشورهای خود از صحنه جنگ فعالیت نمایند (Lechart, 1967).^۷ انتشار این فرمان که به منزله خروج از صحنه جنگ بود دو عکس العمل متضاد خارجی را از جانب آلمان و متفقین به دنبال داشت.

آلمان‌ها که از همان ابتدا با هدف خارج کردن روسیه از جنگ به لنین و بلشویک‌ها کمک کرده بودند از این اقدام دولت بلشویکی بسیار راضی بودند، چرا که اکنون با خیال راحت می‌توانستند، متوجه جبهه غرب خود در اروپا شوند و حمله جدیدی را در آنجا علیه متفقین پی ریزی کنند. اما متفقین برخلاف آلمان به هیچ وجه از این عملکرد دولت جدید راضی نبودند. ولی به خوبی میدانستند که اگر فشار زیادی به روسیه وارد کنند، ممکن است این کشور به آلمان نزدیکتر شود، لذا در ابتدا سعی کردند با اعزام افرادی هم چون «لکه‌هارت»^۸ کنسول سابق

^۱ Douma

^۲ بلشویک‌ها، منشویک‌ها، کادت، اس آر‌ها.

^۳ تقویم روس‌ها در این زمان ۱۱ روز عقب‌تر از تقویم غربی بود و دو رویداد سال ۱۹۱۷ یعنی انقلاب‌های فوریه و اکتبر در اصل به ماه‌های مارس و نوامبر به وقوع پیوسته است.

^۴ Lvov

^۵ Kerenski.

^۶ Milyukov

^۷ کتان، ژرژ، روسیه و غرب در زمان لنین و استالین، ترجمه ابوالقاسم طاهری (تهران: ایرانمهر، ۱۳۴۳) ص ۲۸.

انگلستان در مسکو و یا حتی سوسیالیست‌های معروفی از دو کشور انگلستان و فرانسه به روسیه آن‌ها را به ادامه جنگ متمایل سازند (Lechart, 1967). البته هیچ یک از این اقدامات ثمر بخش واقع نشد، زیرا نه تنها بلشویک‌ها به میل آلمان‌ها خواهان جنگ نبودند، بلکه خود آن‌ها نیز به این امر معتقد بودند که نتیجه نهایی جنگ تأثیری بر اوضاع روسیه نخواهد داشت؛ و نتیجه آن تنها برای اروپائیان بسیار مهم است. برای همین مذاکرات خود را با آلمان‌ها از دسامبر ۱۹۱۷ م آغاز کردند. این مذاکرات بارها بنا به شرایط سنگین آلمان دچار وقفه شد.^۱ اما در نهایت روس‌ها مجبور شدند به خواسته‌های آلمان تن در دهند، و قرارداد صلح «برست لیتوفسک»^۲ را در مارس ۱۹۱۸ امضاء کنند.

امضای این قرارداد به علاوه عوامل دیگری مانند انحلال مجلس مؤسسان از طرف لنین در ژانویه ۱۹۱۸، سیاست ارضی جدید دولت لنین (Pavlovich & Iranski, 1950)، ترس از رسوخ افکار کمونیستی در کشورهای مجاور از طرف انگلستان، لغو کلیه قراردادهای تزاری که شامل بدهی‌های روسیه به متفقین نیز می‌شد (Morin, 1960)، باعث شد تا روسیه از آغاز سال ۱۹۱۸ تا اواخر ۱۹۱۹ م، درگیر مشکلات بسیاری شود که چند مورد از آن‌ها فهرست وار بیان می‌شود.

۱- پس از امضای قرارداد برست لیتوفسک و مشخص شدن سیاست خارجی روسیه، که بر همکاری کامل آلمان قرار داشت؛ متفقین به این نتیجه رسیدند که باید هر چه زودتر حکومت جدید را از میان بردارند. به همین دلیل در بهار ۱۹۱۸ م، نیروهای نظامی ژاپن، انگلستان، آمریکا، فرانسه و ایتالیا به خاک روسیه قدم گذاشتند؛ و سعی کردند با کمک «روس‌های سفید»^۳ به پیشروی خود ادامه بدهند.^۴ آن‌ها در ابتدا موفقیت‌هایی نیز کسب کردند؛ و توانستند در دسامبر ۱۹۱۸ م یک حکومت موقت به رهبری ژنرال «کلچاک»^۵ تشکیل دهند (همان). در این زمان مهمترین مسئله دولت بلشویکی خاتمه این غائله بود؛ برای همین تمام امکانات خود را با وجود مشکلات فراوان بکار گرفت تا هر چه زودتر این مسئله را خاتمه دهند.

۲- لنین پس از به قدرت رسیدن در روسیه سیاست‌های ارضی شدیدی را در پیش گرفت که شاید بتوان آن را نوعی اعلام جنگ علیه «کولاک‌ها»^۶ و به دنبال آن کشاورزان تلقی کرد. به همین دلیل شورش‌های متعدد روستایی در این کشور شکل گرفت، به طوریکه براساس آمار رسمی در سال ۱۹۱۸ م حدود ۲۴۵ قیام روستایی در روسیه مرکزی به وقوع پیوست که مشهورترین آنان قیام «تامپوف»^۷ بود که بنام رهبر آنان به قیام «آنتونوف»^۸ مشهور شد.

۳- بیشتر احزاب روسیه برخلاف اکثر بلشویک‌ها که قرارداد صلح برست را نوعی پیروزی تلقی می‌کردند از انعقاد این قرارداد ناراضی بودند و علیه بلشویک‌ها دست به فعالیت می‌زدند؛ و گاه شورش‌هایی نیز به راه می‌انداختند. یکی از معروفترین این اقدامات شورش ژوئیه ۱۹۱۸ م بود که توسط (استفاده آر‌ها)^۹ با هدف کاهش نفوذ آلمان در روسیه شکل گرفت (Carr, 1992). البته باید در نظر داشت که این مخالفت‌ها فقط مختص احزاب رقیب بلشویک‌ها نبود، بلکه برخی از خود بلشویک‌ها مانند «بوخارین»^{۱۰} نیز با این امر مخالفت می‌کردند که این مخالفت‌ها می‌توانست درگیری‌های درون حزبی را به دنبال داشته باشد.

۱ آلمان‌ها خواستار سرزمین‌های اوکراین و بخش‌هایی از روسیه سفید و جمهوری بالتیک بودند.

2 Brest Litosk

۳ افسران تزاری که حاضر نبودند از دولت بلشویکی اطاعت کنند و به مبارزه علیه آنان پرداختند.

۴ مؤلف گمنام، مختصری از تاریخ معاصر ([بیجا]: انتشارات بهیار، بی تا: ۲۷۰-۲۷۱).

5 Koltchak

7 Tambov

8 Antonov

۱۴

10 Boukharin

۴- در بهار ۱۹۱۹ م به دلایل شرایط سخت کار، در چندین کارخانه بزرگ روسیه، اعتصابات عظیم کارگری جهت کاهش ساعت کار و بهبود وضع زندگی صورت گرفت که مهمترین آنان اعتصابات در کارخانه «تول»^۱ بود که به دستور «تروتسکی»^۲ به طرز وحشیانه‌ای سرکوب و تعداد زیادی از کارگران آن تیرباران شدند.

۵- تشکیل فدراسیون ماوراء قفقاز در سال ۱۹۱۸ م که متشکل از سه جمهوری گرجستان، آذربایجان، ارمنستان بود (Lenzowski, 1974).

که می‌توانست زنگ خطری جدی برای روسیه باشد، چرا که هر یک از آنان با کمک انگلستان می‌توانستند پایگاهی علیه دولت بلشویکی شوند. با نزدیک شدن به اواخر سال ۱۹۱۹ م بنا به دلایلی هم چون؛ درخواست سربازان متفقین برای بازگشت به کشورهای خود، کاهش شورش‌های دهقانی که ناشی از صدور فرامین جدید ارضی از طرف لنین بود، شکل‌گیری ارتش سرخ که تا اندازه‌ای توانایی لازم را برای مبارزه با تهدیدات داخلی و خارجی را می‌داد و همچنین شکست واحدهای بزرگ روس‌های سفید به رهبری کلچاک در پائیز ۱۹۱۹؛ دول متفق به خصوص آمریکا و انگلستان را به این نتیجه رساند که باید خاک روسیه را ترک کنند و روش دیگری را در مقابل این کشور در پیش گیرند (Morin, 1960). بدین سان ابتدا آمریکایی‌ها و سپس انگلیسی‌ها اقدام به تخلیه شمال روسیه کردند اما این اعمال به منزله پایان مداخله نظامی انگلستان در روسیه نبود؛ چرا که چندی بعد در اواخر سال ۱۲۹۸ ش/ ۱۹۱۹ م بار دیگر انگلیسی‌ها با اهدافی همچون جلوگیری از پیشرفت نیروهای ترک به باکو، تسلط سیاسی خود بر این منطقه جهت استفاده از ذخایر نفتی باکو، کسب سیادت دریای خزر و در نهایت ضربه زدن به بلشویک‌ها، نیروهای جدیدی را به رهبری ژنرال دنسترویل از غرب ایران راهی باکو کردند؛ که به رغم موفقیت‌های اولیه در نهایت مجبور شدند آنجا را ترک و دوباره به شمال ایران عقب نشینی کنند (Morin, 1960).

در مقابل تمام این اقدامات مداخله جویانه متفقین در روسیه لنین نیز اقدام به تأسیس سازمان‌هایی کرد، که از آن جمله می‌توان به تشکیل «کمینترن»^۳ در مارس ۱۹۱۹ یاد کرد، که با هدف تبلیغ مرام کمونیستی در جهان و مبارزه با امپریالیزم تشکیل شد. البته لنین تلاش می‌کرد، این سازمان را مستقل از دولت بلشویکی روسیه نشان بدهد تا آن را پوششی برای تبلیغات ضد امپریالیستی دولت بلشویکی قرار دهد. از دیگر سازمان‌هایی که در دسامبر ۱۹۱۹ م توسط لنین تشکیل شد، «شورای تبلیغات بین المللی شرق» بود که با هدف، برانگیختن شور انقلابی در بین کشورهای آسیایی مجاور روسیه، همچون هند، افغانستان، ایران و چین شکل گرفت و به دنبال همین هدف لنین در اکتبر ۱۹۱۹ با هیئتی از مسلمانان افغانستان ملاقات و از آنان خواست تا به مبارزات خود علیه امپریالیزم انگلستان ادامه دهند (Manshour, 1989).

روسیه و انقلاب مشروطه ایران

روسیه این استعمارگر پیر که پس از وصیت نامه پطرکبیر خواهان دستیابی به آبهای گرم خلیج فارس و دریای عمان بود و در جهت توسعه‌طلبی خود اهدافش را از طریق جنگ‌های ایران و روس در مناطق قفقاز، ارمنستان و آذربایجان ایران دنبال می‌کرد. امری که در این قضیه میبایست بدان توجه کرد این است که روسیه تزاری برخلاف بریتانیا که در آن مقطع تاریخی همواره هدف اقتصادی خود را دنبال میکرد، خواستار توسعه ی اراضی در ایران بود. بنابر این انقلاب مشروطه ایران دارای دو سیاست برای روس‌ها بود. سیاست اول اینکه انقلاب مشروطه طغیانی علیه سیاست توسعه طلبی روس‌ها و حرکتی به سوی حکومت ملی دموکراتیک محسوب میشد و منافع روس‌ها را در ایران تهدید میکرد به همین سبب دولت روسیه به پشتیبانی از مستبدین و مخالفان مشروطه خواهی برخاست، پشتیبانی از بازگشت محمدعلی شاه و اعلام

1 Toll

2 Trotski

3 Komintern

التماتوم به ایران جهت اخراج مورگان شوستر، ایجاد اختلال و ناامنی و بی ثباتی سیاسی، نمونه‌هایی از مخالفت‌های روس‌ها با انقلاب مشروطه است. سیاست دوم نقش و تاثیرگذاری روسیه در بوجود آمدن مشروطه خود در چندین مرحله صورت گرفت که شرح ماقع آن گفته خواهد شد. تاثیر انقلاب ۱۹۰۵ روسیه بر جنبش‌های انقلابی در ایران از آغاز جنبش مشروطه خواهی در ایران اندیشه‌های انقلابیون روس بر ایرانیان تاثیرگذار بود. بعدها در نتیجه انقلاب ۱۹۱۷ روسیه سه جنبش انقلابی در شمال غرب، شمال و شمال شرق ایران بوقوع پیوست که به درجات مختلف از انقلاب در روسیه متأثر بودند. انقلاب ۱۹۰۵ روسیه که انقلابی لیبرال دموکراتیک بود ایران را نیز تکان داد. این انقلاب که ترکشهای آن تا سال ۱۹۰۷ در روسیه ادامه داشت و مبارزه با استبداد تزاری و تلاش برای اصلاحات اقتصادی و گسترش مناسبات دموکراتیک را هدف خود قرار داده بود، در خود روسیه به نتایج چندان ملموسی نرسید و دستاوردهای آن پس از مدتی توسط تزاریسم بازپس گرفته شد، اما بر روی کشور همسایه ایران تاثیری انکارناپذیر داشت. می‌توان گفت که انقلاب سال ۱۹۰۵ در روسیه تکانه‌ی نیرومندی در ایران ایجاد کرد و بر حوادث انقلاب مشروطه تاثیر گذاشت. در زمان انقلاب ۱۹۰۵ روسیه حدود ۱۰۰ هزار کارگر فصلی یا مهاجر ایرانی در میدان‌های نفتی باکو، در جاده‌کشی‌های آسیای میانه یا در بنادر دریای خزر کار می‌کردند. از آن میان ۷ هزارتن فقط در شهر باکو می‌زیستند. اینان از همان زمان به تدریج با افکار و ایده‌های انقلابیون روس آشنا شدند و در انتقال این افکار و ایده‌ها به ایران نقش داشتند. از همان ایام پیوندهایی میان انقلابیون دو کشور برقرار شد.

۲. تحولات سیاسی اجتماعی روسیه در اکتبر ۱۹۱۷

تغییر در سیاست خارجی روسیه پس از انقلاب اکتبر

رهبران انقلاب بلشویکی از مدت‌ها پیش از پیروزی و کسب قدرت در روسیه مخالفت خود را با ماهیت و روند جنگ جهانی اول به اشکال مختلف اعلام نموده بوده اند. لنین رهبر حزب بلشویک روسیه که سال‌ها در تبعید و خارج از روسیه به سر میبرد با توجه به شعارهای ضد جنگ و دادن وعده قطع جنگ و عدم همکاری با متفقین بود که توانست با مساعی آلمان‌ها وارد روسیه گردد. وی در نطقی که در اوایل آوریل ۱۹۱۷ پس از ورود خود در جمع اعضاء حزب بلشویک و حزب منشویک ایراد کرد اعلام کرد «حتی پس از سقوط رژیم خودکامه تزاری نیز ادامه جنگ از جانب روسیه دارای خصلت امپریالیستی است» البته تحقق این ایده را تنها با واژگونی سرمایه داری در روسیه میسر می‌دید زیرا در غیر اینصورت به نظر او امکان یک صلح دموکراتیک و غیر تحمیلی وجود نداشت و شرط تحقق این دو امر را در یک انقلاب پرولتری می‌دانست و همین شخص در ۲۵ اکتبر ۱۹۱۷ در پیامی خطاب به مردم روسیه غلبه بلشویک‌ها را بر دولت موقت تجلی آرمان‌های مردم روسیه یعنی پیشنهاد یک صلح دموکراتیک، الغای مالکیت ارضی و کنترل کارگران بر تولید و استقرار حاکمیت شوراها اعلام کرد و در جلسه کنگره دوم شوراها در ۲۶ اکتبر ۱۹۱۷ «فرمان صلح» را، که به موجب آن، حاکمیت کارگری دهقانی روسیه مصممانه خواستار انعقاد صلح فوری و بدون الحاق ارضی و غرامت شده و از جنگ به مثابه یک جنایت تاریخی ضد بشری یاد شده بود به تصویب رساند. و در تاریخ‌های ۸ نوامبر ۲۸ نوامبر، ۶ دسامبر ۱۹۱۷ و ۳۰ ژانویه ۱۹۱۸ درخواست‌هایی را مستقیماً برای آمریکا، انگلستان، فرانسه و دیگر قدرت‌ها ارسال کرد و از آن‌ها خواستار شروع مذاکرات صلح شد. علاوه بر اعلام موضع صریح زمامداران بلشویک روسیه در مورد جنگ جهانی اول آن‌ها ضمن ابطال تمامی قراردادهایی که رژیم تزار با قدرت‌های بزرگ و در جهت سلطه استعماری اش منعقد کرده بود، با مصادره صنایع در روسیه، تمامی سرمایه‌های خارجی را که در صنایع روسیه بکار رفته بود ملی کرده و از پرداخت تمامی قروضی که دولت تزار از کشورهای هم پیمان در جهت حفظ بقای خود و ادامه جنگ دریافت کرده بود امتناع کردند. همچنین صریحاً مخالفت خود را با سیاست استعماری کشورهای اروپایی در سایر نقاط جهان اعلام نموده واژگونی سرمایه داری جهانی و نابودی امپریالیسم به عنوان آخرین مرحله سرمایه داری را هدف استراتژیک خود و آرمان سوسیالیسم قلمداد نمودند. آن‌ها همچنین نسبت به ملل تحت سلطه استعمارگران اروپایی و به ویژه ملل مشرق زمین وعده حمایت داده و تمامی امتیازات

مکتسبه توسط رژیم تزاری از این ملت‌ها را ملغی و باطل نمودند و در اعلامیه ۵ دسامبر ۱۹۱۷ که از طرف دولت بلشویک روسیه خطاب به مسلمانان مشرق زمین چنین آمده بود: آن قراردادهای را تایید کرده بود همگی باطل و از درجه اعتبار ساقط است. توافق‌های پیشین روسیه و انگلستان که ایران را میان این دو کشور امپریالیست تقسیم کرده بود از درجه اعتبار ساقط است (Sheikh al-Islami, 1989b). در ۱۴ ژانویه ۱۹۱۸ ضمن اعلام لغو قطعی عهدنامه ۱۹۰۷ که بین تزار و دولت انگلستان امضاء شده و ایران را به مناطق نفوذ دو کشور تقسیم کرده بود وزیر خارجه وقت روسیه لئوتروتسکی رسماً به دولت ایران اعلام کرد: سربازان روسی باقیمانده در خاک ایران بر خلاف میل دولت جدید و تمام سعی خود را در بیرون بردن این نیروهای مزاحم روسی که دشمن دولت جدید نیز هستند خواهند نمود (Lampton, 1996). این سربازان باقیمانده در واقع پس از وقوع انقلاب اکتبر به ضد انقلابیون پیوسته و از فرمان دولت بلشویکی سرپیچی نموده بودند. واحدهای اصلی روسیه تا آخر مارس ۱۹۱۸ خاک ایران را تخلیه نمودند.

بازتاب سیاست خارجی بلشویک‌ها در نظام بین الملل

سیاست‌های دولت بلشویکی، در مورد جنگ جهانی و حتی در برخورد با مسائل داخلی روسیه، با منافع حیاتی کشورهای متفق رژیم سابق روسیه در تضاد بود و آن‌ها ضمن آنکه به پیام بلشویک‌ها در مورد اقدام به مذاکره جهت صلح با دول مرکزی، آلمان، اتریش و... واقعی تنهاند از همان ابتدا بنای مخالفت با رژیم نوپای روسیه را نهادند. علل اصل این مخالفت‌ها را می‌توان بدین صورت بیان نمود. نکته اول اینکه تصمیم به عدم ادامه جنگ از جانب بلشویک‌ها جبهه شرقی متفقین را به کلی تضعیف نموده امکان فراغت تعداد زیادی از نیروهای آلمان را که درگیر جنگ در جبهه روسیه بودند فراهم نمود و آن نیروها قدرت نبرد آلمانی‌ها با فرانسه و انگلستان را به شدت افزایش داده پیروزی را که متفقین نزدیک تصور می‌کردند برای مدت طولانی به تأخیر انداخت، مسئله دوم وجود مقدار معتناهی مهمات بود که متفقین در اختیار دولت روسیه قرار داده بودند تا علیه آلمان به کار برند و این مهمات قبل از هر گونه استفاده به دست دولت بلشویکی، که خواهان ترک مخاصمه با آلمان بودند افتاده بود، مسئله سوم ناشی از اصول ایدئولوژیک بلشویسم بود که با اعتقاد به وقوع حتمی و قریب الوقوع انقلاب کمونیستی در کشورهای سرمایه داری نظیر انگلستان، فرانسه، آلمان و... درصدد تبلیغ افکار کمونیستی و کمک به انقلابیون آن کشور در جهت استقرار کمونیسم برآمد، و البته شرایط اجتماعی و اقتصادی حاصله از جنگ نظیر فقر، تورم بیکاری نیز جهت تبلیغات کمونیستی مناسب بود و همین امر ضمن تهدید جدی، کشورهای غربی مذکور آن‌ها را به اتخاذ شیوه‌هایی در جهت مخالفت با رژیم بلشویکی و خفه کردن آن در نطفه وای می‌داشت. مشکل دیگر ملی کردن صنایع روسیه که وابستگی شدید به سرمایه‌های خارجی داشت به وجود آورده بود. طلبکاران از دولت روسیه که اکثراً از بخش خصوصی فرانسه و بعضاً انگلستان یا سایر کشورها بودند هیچ راهی جز توسل به دولت‌های خود نداشتند و دولت‌های مذکور نیز که با امتناع دولت بلشویکی از پرداخت هر گونه وجهی بابت قروض رژیم تزاری روبرو شده بودند هیچ راهی جز اقدام نظامی در جهت وارد کردن آن کشور به انجام تعهداتش نداشتند. البته همسایگان روسیه نظیر کشورهای حوزه بالتیک فنلاند و لهستان و رومانی که تازه به استقلال رسیده بودند نیز به شدت توسط اندیشه‌های جهان گرایانه کمونیست‌های روسیه، مورد تهدید واقع شده بودند. صلح دولت بلشویکی روسیه با دول مرکزی که تحقق شعارهای ضد جنگ بلشویکی برای مردم روسیه بود تحت فشار آلمان با غرامت سنگین و از دست رفتن قسمت عظیم از سرزمین و جمعیت روسیه همراه شد. اما دولت روسیه که توان جنگیدن نداشت به تمامی شروط آلمان برای صلح تن در داد. این صلح برای کشورهای متفق بسیار سنگین بود زیرا ضمن تضعیف جناح آن‌ها موجبات تقویت نیروهای آلمان و متحدینش را فراهم نموده بود و به همین علت خشم متفقین را نسبت به دولت نوپای روسیه برانگیخت. به خطر انداختن منافع استعماری کشورهای اروپایی و بخصوص انگلستان که در مشرق زمین دارای مستعمرات با ارزش بود توسط بلشویک‌ها نیز از هر جهت زمینه را لازم برای رویارویی کشورهای سرمایه داری با رژیم بلشویکی روسیه فراهم نموده بود و البته با توجه به منافع و علائق گسترده انگلستان در منطقه آسیای مرکزی و خاورمیانه این «رویارویی»

میان سیاست انگلستان و دولت جدید روسیه نمایان تر بود. «سازش» کرده، ایران را به دو منطقه نفوذ هر یک و یک منطقه بی طرف حائل میان مناطق نفوذ دوگانه تقسیم نموده بودند تا سال ۱۹۱۷ و گذشت سه سال از جنگ جهانی اول به این تفاهم پایبند مانده مشترکاً در نقض حاکمیت ایران و زیر پا نهادن بی طرفی ایران در جنگ جهانی همکاری خود را ادامه دادند. اما به دنبال به قدرت رسیدن حزب بلشویک به رهبری لنین در روسیه و کنار نهادن سیاست دیرین رژیم تزاری و الغاء تمام قراردادهای رژیم با سایر دول و علی الخصوص قراردادهای ظالمانه که به دولت ایران تحلیف نمودند و از آن راه امتیازات فراوانی از ایران کسب کرده بودند و همچنین ابطال قرارداد اوت ۱۹۰۷ که ایران را میان روسیه تزاری و انگلستان به مناطق نفوذ تقسیم کرده بود دوران جدیدی از رویارویی میان روسیه و انگلستان در مورد ایران آغاز شد. البته این امر بخشی از مخالفت اصولی دو کشور، در ماهیت حکومت‌های شان در نگرش آن‌ها به نظام بین الملل و سیاست جهانی و حتی سیاست داخلی بود. با بروز انقلاب بلشویکی در روسیه هر چند زمامداران جدید تمامی امتیازات رژیم تزاری در ایران را سخاوتمندانه ملغی نمودند و تصمیم خود را به عدم مداخله در امور ایران اعلام نموده خواهان برقراری روابط مبتنی بر تساوی و احترام متقابل گردیده اند اما وقوع فعالیت‌های ضد انقلابی و بخصوص مداخله انگلستان و سایر متفقین علیه رژیم جدید روسیه اهمیت ایران را از نظر حفظ موجودیت رژیم انقلابی و امنیت مرزها و مداخله روسیه به زمامداران روسیه اثبات کرد. خلاء ناشی از خروج روسیه از ایران به انگلستان فرصت داد که از راه ایران علیه دولت روسیه اقدام نماید و به استقلال طلبان قفقاز و ضد انقلابیون ترکستان کمک کند^۱ و بر دولت ایران سلطه کامل یافته موضعی را نیز که از نظر اقتصادی سیاسی و یا نظامی سابق بر این در اختیار دولت تزاری روسیه بود اشغال نماید و تمامی این امور باعث شد که دولت جدید روسیه، که از سرکوبی ضد انقلاب در داخل فارغ گشته بود، موقعیت بین المللی خود را نیز با رودررو شدن با انگلستان در ایران به آن دولت (انگلستان) و سایر دولت‌های دیگر بقبولاند.

۳. اقدامات روسیه در راستای سیاست عدم مداخله در ایران

بلشویک‌ها بلافاصله پس از بدست گرفتن حکومت در روسیه در صدد تغییر بنیادین در سیاست خارجی دولت تزاری و دولت موقتی که از فوریه ۱۹۱۷ جانشین رژیم تزاری شده بود برآمدند. شعار اصلی آن‌ها در مبارزه علیه رژیم تزاری و دولت موقت در بعد سیاست خارجی کنار کشیدن از عرصه جنگ جهانی اول، که به زعم آن‌ها یک جنگ امپریالیستی و جنایت ضد بشری به حساب می‌آمد، و همچنین روگردانی کامل از سیاست‌های امپریالیستی رژیم تزاری نسبت به کشورهای ضعیف بخصوص همسایگان مشرق زمین روسیه بود خوشبختانه عمل به این هر دو شعار در جهت آرمان‌های مردم ایران بود که میهن شان هم جولانگاه قدرت‌های درگیر جنگ جهان شده بود و هم یکی از قربانیان اصلی سیاست‌های توسعه طلبانه و امپریالیستی روسیه تزاری بود.

این خط مشی جدید در سیاست روسیه در نخستین مکاتباتی که لئوتروتسکی کمیسر امور خارجه روسیه شوروی با کاردار سفارت ایران در ۲۶ اکتبر ۱۹۱۷ داشت بطور واضحی مطرح گردید:

مطابق اصول سیاست بین الملل چنان که توسط دومین اجتماع شوراهای تمام روسیه تاکید شده شورای کمیسرها معاهده ۱۹۰۷ روسیه و انگلستان را چون بر ضد آزادی و استقلال ایران است لغو و باطل می‌داند. به همین گونه شورای کمیسرهای ملی سایر معاملات قبل و بعد از آنکه حقوق ملت ایران را در حیات آزادانه و مستقل از هر حیث که باشد محدود میسازد باطل می‌شمارد. حکومت شوراهای تدابیر ممکن را از برای نجات ایران از اعمال دوره تزاری و اشراف امپریالیست مسلک که دشمنان ملت ایران و روس هستند آغاز می‌نماید. تمام اتباع روس را که در اقدامات غیرقانونی و جبری بر ضد ملت ایران مقصر می‌باشند با تمام سختی قانون انقلابی تنبیه خواهیم کرد. حکومت سویت شورای

^۱ موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، سند شماره ۱۵۶۸- ۱۶ م- ص ۱۳۸۸۴- ۲۸ دسامبر ۱۹۱۸- نامه رئیس بانک استقراضی ایران به وثوق الدوله مبنی بر اعلام حمایت دولت ماوراء خزر و تأیید حمایت انگلستان از آن‌ها.

کمیسرها در روابط بین الملل بهر وسیله که ممکن باشد سعی خواهد کرد که ایران از ارتش عثمانی و انگلیس تخلیه شود (Navazani, 1990). در بیانیه ۲۳ نوامبر ۱۹۱۷ نیز اظهار داشتند که: همه بدانند که معاهده ۱۹۰۷ تقسیم ایران را پاره کرده به دور انداخته ایم و به محض پایان عملیات جنگی سربازان روس از ایران فراخوانده نخواهند شد و حق تعیین مقدرات ایران بدست خود ایرانیان سپرده خواهند شد (Pavlovich & Iranski, 1950). همچنین در بیانیه‌ای که در ۱۴ ژانویه ۱۹۱۸ خطاب به سفارت ایران در پتروگراد صادر نمودند عدم رضایت خود را از سرپیچی بعضی از سربازان روسیه، عدم رضایت خود را از فرمان تخلیه ایران و برگشت به روسیه اعلام نمودند، بر اساس این سیاست جدید خروج سربازان روسیه از ماه ژانویه ۱۹۱۸ آغاز گردید و تا ماه مارس خاتمه یافت، جز عده قلیلی که به نیروهای ضد انقلابی پیوستند تمامی سربازان روسی ایران را ترک نمودند. دولت بلشویکی روسیه که از بدو حکومت خود به کرات از دولت‌های درگیر در جنگ خواهان مذاکره و قطع جنگ گردید و با پاسخ مثبتی روبرو نگردید سرانجام در پی مذاکرات چندین روزه با نمایندگان دول متحدین از آنکه، به علت ضعف نظامی و ناتوانی ادامه جنگ و نارضائی عمومی از ادامه جنگ در داخل روسیه، نتوانست آلمان را به صلح بدون غرامت و بدون الحاق اراضی راضی کند، در سوم مارس ۱۹۱۸ قرارداد صلح با آلمان اتریش، بلغارستان و عثمانی را در برست لیتوسک به امضاء رساند تا بدین وسیله ضمن عمل به شعارهای پیش از به قدرت رسیدن، با فراهم کردن صلح بتواند موجودیت خود را از خطر نابودی توسط ضد انقلاب داخلی حفظ نماید. در این قرارداد ضمن آنکه پنج کشور امضا کننده متعهد شدند استقلال سیاسی اقتصادی و تمامیت اراضی ایران را به رسمیت بشناسند روسیه و عثمانی نیز پذیرفتند که مقدمات مذاکراتی را با دولت ایران در جهت ترتیب تخلیه ایران از نیروهای بیگانه فراهم نمایند. رژیم جدید روسیه که با الغاء قرارداد ۱۹۰۷ اساس تفاهم دو دولت روسیه تزاری و انگلستان را در مورد ایران از بین برده و ضمن تمایل به برقراری روابط صمیمانه خواهان قطع سلطه انگلستان در ایران نیز به سرعت درگیر مشکلات عدیده داخلی نظیر شورش‌های مخالفان و بسیج ضد انقلابیون از اطراف سرزمین پهناور روسیه و جنبش‌های استقلال طلبانه و مداخلات بیگانگان گردید و با توجه به ضدیتهی که از همان آغاز با منافع قدرت‌های استعماری بخصوص انگلستان از خود بروز داده بود. انگلستان درصدد برآمد اولاً با کمک سایر دشمنان رژیم جدید آن را نابود نماید. ثانیاً با کمک به ملیت‌های استقلال طلب در امتداد مرزهای آسیایی و اروپایی روسیه زنجیره‌ای از کشورهای جدا شده از روسیه به عنوان حائل و بازدارنده اشاعه نفوذ فرهنگی و سیاسی بلشویزم ایجاد نماید. یکی دیگر از مهمترین اقدامات دیپلماتیک روسیه شوروی جهت جلب نظر دولتمردان ایران به گشودن روابط با روسیه و طرد استعمارگردان انگلستان یادداشت مهم ۲۶ ژوئن ۱۹۱۹ بود که از جانب چیچرین کمیسر امور خارجه شوروی به دولت ایران تسلیم شد.^۱ در این یادداشت ضمن تاکید بر لغو و ابطال تمامی قراردادهائی که مخالفت استقلال ایران بوده قول جبران خسارات ناشی از حضور نیروهای نظامی روس در ایران را نیز داده بودند، طی ۱۶ بند تمامی امتیازات مهم نظیر قروض رژیم تزاری امتیازات گمرگی تلگرافی پستی، حق قضاوت کنسولی راه آهن... را لغو نموده بودند. پس از این همه گذشت در پایان یادداشت مذکور چنین آمده است: ملت انقلابی روس سلام برادرانه خود را به ایران فرستاده و صمیمانه آرزومند است که ملت ایران بار ظلم و فشار انگلیسی‌ها و دول مستعمراتی متحده دیگر که قصدشان خفه کردن قطعی ایران دست و پا بسته است از شانه‌های خود دور کند. ملت روس یقین دارد که ملت سی کروری ایران نمی‌تواند بمیرد و همچو ملتی با چنین گذشته و عظمت و افتخار که در صفحات تاریخ و تمدنش نام اشخاصی ثبت شده است که کلیه دنیای متمدن بالاستحقاق در مقابل آن‌ها سر فرود می‌آورد، با یک جنبش توانا از خواب چندین ساله بیدار شده و وجود یغماگران رذل را برطرف کرده و برادرانه داخل در صفوف ملل متمدن آزاد شده و برای سعادت نوع بشر روسیه شوروی درخشان جدید خواهند نمود. ین بیانیه

^۱ مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه سند شماره ۲-۲۸-۶۶-۱۳۳۸ ق- شماره ۱۹۵ روزنامه آذربایجان قفقاز. بیانیه چیچرین کمیسر خارجه حکومت روسیه خطاب به ایران.

ضمن آنکه نشانگر تمایل روسیه شوروی به برقراری روابط دوستانه و برابر با ایران است بیانگر نگرانی فراوان بلشویک‌ها از سلطه همه جانبه انگلستان بر ایران می‌باشد.

۴. تغییر سیاست لنین

پس از قدرت گیری بلشویک‌ها و مواجه شدن با انبوهی از مشکلات داخلی و خارجی از گذشته و حال، لنین برای ادامه حکومت و سامان دادن اوضاع جاری ناگزیر به بازنگری و چرخش در سیاست‌های داخلی و خارجی خود شد. در بعد داخلی با تغییراتی در وضع مالکیت به طور محدود مالکیت خصوصی را پذیرفتند. اما در بعد خارجی نیز تحولات چشمگیری انجام دادند^۱ که تأثیرات فراوانی در روابط بین المللی علی الخصوص ایران بر جای گذاشت.

لنین برخلاف طرفداران انقلاب جهانی، اصول همزیستی مسالمت آمیز را طرح کرد و در دومین کنگره حزب کمونیست به هواخواهان انقلاب جهانی سخت حمله کرد و گفت اگر شما که طرفداران انقلاب جهانی هستید فکر می‌کنید که صلح با کشورهای سرمایه داری و انعقاد معاهدات دوستی با آنان به منزله شناسائی ضمنی سرمایه داری محسوب می‌گردد و این عمل در حکم آن است که ما امپریالیسم را به رسمیت شناخته ایم سخت در اشتباه هستید ما قبل از هر چیز به صلح اختیار داریم و باید به مقتضای زمان رفتار کنیم و مقتضیات تاریخی و سیر تکامل اجتماع جوامع بشری را در نظر بگیریم. و الا صلحی در دنیا وجود پیدا نخواهد کرد و چیزی جز جنگ به بار نخواهد آورد و از همان هنگام بود که رهبر شوروی اساس و بنیان سیاست همزیستی مسالمت آمیز را پایه گذاری کرد که بعدها بر اساس اصول پنجگانه زیر قرار گرفت (Ansari, 1968):

۱- حل اختلافات بین المللی از طریق مسالمت آمیز؛ ۲- تساوی حقوق بین کشورها؛ ۳- عدم مداخله کشورها در امر یکدیگر؛ ۴- احترام کشورها به استقلال و تمامیت یکدیگر؛ ۵- توسعه همکاری بین کشورها بر اساس منافع مشترک (Ansari, 1968).

اما دنیای سرمایه داری همچنان با تردید به انقلاب جدید روسیه می‌نگریست و چندان اعتمادی به این اندیشه‌ها و اصول نداشت و در حقیقت دعوت لنین را دامی می‌دانست که اصول همزیستی طعمه‌های آن هستند. بعد از تند روی‌های اولیه انقلابی و صدور انقلاب به تمام جهان، همچنان افکار عمومی دنیا اصول جدید را به شک و تردید و هراس و نگرانی نگاه می‌کرد برای ترسیم افکار عمومی جهان نیز به گذر زمان و عملکرد آتی بلشویک‌ها بود. در عین حال نیز متقابل شوروی و دنیای سرمایه داری به یکدیگر به نزدیک شدن دو گروه مخالف و ترمیم خرابی‌های ناشی از تندروی‌های اولیه انقلابی کمک فراوانی نمود. هر دو طرف مخاصمه به یکدیگر نیاز داشتند و بعد از اینکه پی بردند قادر به نابودی یکدیگر نیستند ترجیح دادند ضمن حفظ روابط اقتصادی و تجاری و به جای رویارویی مستقیم به جنگ تبلیغاتی علیه یکدیگر روی آوردند. لنین در گزارشی که به دومین کنگره حزب کمونیست روسیه در ۵ آوریل ۱۹۲۰ ارائه می‌دهد پیروزی قطعی در تمام جبهات جنگ را اعلام می‌کند و اثر این پیروزی‌های مهم را در الزام سران امپریالیستی آن‌تانت^۲ در صلح با جمهوری شوروی می‌داند. البته به شرط آنکه کشورهای متفق و عده‌ها و تعهدات خود را با ضد انقلابیون روس نقض کنند (Lenin, 1982).

علت اصرار لنین به صلح با کشورهای متفق نیاز همه جانبه اقتصاد ناتوان روسیه به امکانات و تجهیزات صنعتی کشورهای سرمایه داری می‌باشد. به خصوص فشار جنگ جهانی اول و جنگ‌های داخلی بعد از پیروزی انقلاب اکتبر اقتصاد روسیه را در همه جوانب با یک فاجعه روبه رو نمود که برای ترمیم آن به سرمایه و تکنولوژی غربی‌ها نیاز فراوانی داشت. مذاکرات صلح تنها به نفع بلشویک‌ها نبود، بلکه جهان غرب

^۱ NEP طرح نپ از اصول مطرح شده توسط لنین می‌باشد که بعدها رسماً اعلام شد و به یک گام به عقب و دو گام به پیش معروف بود که طی آن سیاست‌های داخلی و خارجی شوروی دچار تحول شد.

^۲ منظور از آن‌تانت کشورهای متفق در جنگ جهانی اول یعنی انگلستان، فرانسه و آمریکا می‌باشد.

مخصوصاً انگلستان بعد از جنگ جهانی اول بیشتر از هر کشور دیگری به بازار صادراتی شوروی نیاز داشت و در پی صلح بودند. به خصوص اینکه قبل از انقلاب اکتبر بازار روسیه بیش از همه در اختیار انگلستان و فرانسه بود و بخش مهمی از سرمایه گذاری غربی‌ها در روسیه انجام گرفته بود و جمعیت انبوه روس‌ها بازار مناسبی برای محصولات غربی به شمار می‌رفت (Manshour Gorgani, 1989). در شرایط بعد از جنگ برای گردش سرمایه و سودآوری باید به گردش صلح فکر کرد تا با ایجاد امنیت و ثبات و راه اندازی مجدد کارخانه و فروش محصولات تولیدی آن‌ها منافع روس‌ها و کشورهای صنعتی تامین شود هر چند در ایدئولوژی دشمن یکدیگر باشند. چرا که برای ابراز دشمنی می‌توان از روشهای دیگری غیر از جنگ نیز استفاده کرد. سران بلشویک در ابتدای پیروزی انقلاب، رابطه با ایران را در چارچوب ایدئولوژی مارکسیسم لنینیسم می‌نگریستند. ایران به عنوان یک کشور نیمه مستعمره، و شوروی به عنوان پیشگام انقلاب مارکسیستی، باید شوروی به ایران کمک کند تا از زیر سلطه بزرگترین استعمارگر روز یعنی انگلستان خارج شود. اما بعد از زمان کوتاهی از قدرت گیری کمونیست‌ها، و مواجهه با مشکلات فراوان متوجه شدند که بسیاری از اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌ها که در متن سخنرانی‌ها و روی کاغذ بسیار دلچسب و موفق هستند در عمل ناکام می‌مانند. پس برای ادامه حکومت کمونیستی ناچار باید تحولی در نظریه‌ها و سیاست‌ها ایجاد کرد.

- اعزام نماینده به تهران جهت ایجاد رابطه دوستانه.

اولین اقدامات روس‌های بلشویک برای جلب حکام و مردم ایران، همانطور که اشاره شد، پس از پیروزی انقلاب اکتبر در روسیه متفقین به رهبری انگلستان تلاش گسترده‌ای به عمل آوردند تا حکومت بلشویک‌ها را در این کشور از بین ببرند. در این میان رهبران روسیه که قصد داشتند حکومت خود را به هر طریق ممکن حفظ کنند. مجبور شدند در سیاست خارجی دوران تزاری نسبت به کشورهای همسایه تجدید نظر کرد. و ضمن برقراری روابط دوستانه با این کشورها نه تنها آنان را متمایل به اصول کمونیست کنند بلکه اجازه ندهند این کشورها به صورت پایگاهی علیه روسیه در بیابان همین سیاست ایران نیز مورد توجه زمامداران روسیه قرار گرفت و سعی نمودند با برخی اقدامات نظر زمامداران و مردم ایران را به خود جلب نمایند؛ که در این جا به چند مورد اقدامات اشاره خواهد شد.

- صدور اعلامیه‌ها و تخلیه ایران

با انتشار خبر وقوع انقلاب مارس (فوریه) روسیه، موجی از شادی ایران را فرا گرفت چرا که برخی تصور می‌کردند، با روی کار آمدن دولت جدید، تغییرات اساسی در سیاست خارجی روسیه در ایران ایجاد خواهد شد؛ و آن‌ها از توسعه طلبی‌های خود در ایران دست بر خواهند داشت. بر همین اساس در ۱۶ حمل ۱۲۹۶ ش/ ۲ آوریل ۱۹۱۷ م نامه‌ای به امضای هشتاد نفر از نمایندگان ادوار سه گانه مجلس به دومای روسیه ارسال شد که طی آن نمایندگان از بروز انقلاب در آن کشور اظهار خرسندی کرده بودند. با به صدرات رسیدن کرنسکی در اواخر ژوئیه ۱۹۱۷ م، دستور بازگشت سربازان روسی از ایران صادر شد (Sepehr, 1983). با وقوع انقلاب اکتبر و به قدرت رسیدن بلشویک‌ها تغییرات اساسی در سیاست خارجی روس‌ها به ایران و جهان ایجاد شد. اولین اقدام این دولت نسبت به ایران، افشای عهدنامه سری ۱۹۱۵ م در نوامبر ۱۹۱۷ م بود که این عمل باعث بدبینی بیشتر ایران نسبت به انگلستان شد. سپس در اعلامیه که در دسامبر ۱۹۱۷ خطاب به زحمتکشان روسیه و مشرق، ضمن الغای تمام قراردادهای از جمله قرارداد ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ خطاب به مردم ایران اعلام کرد: «ای ایرانیان! به شما قول می‌دهم که به محض پایان عملیات نظامی، سربازان ما خاک کشورتان را تخلیه کنند و شما مردم ایران حق داشته باشید که آزادانه درباره سیاست آتی خود تصمیم بگیرید». این اقدامات ابتدایی دولت بلشویک باعث شد تا حکومت ایران در تاریخ سوم دی ۱۲۹۶ ش/ ۲۴ دسامبر ۱۹۱۷ م دولت بلشویکی را به رسمیت بشناسد (Lavasani, 1984).

- پیمان صلح برست لیتوسک

همان طور که قبلاً توضیح داده شد مواضع دولت موقت انقلاب فوریه در راستای تأمین منافع متفقین قرار داشت و این مساله خوشایند آلمان که در جبهه متحدین علیه متفقین می‌جنگید، نبود و از آن جا که خواستار صلح با روسیه بود موافق با دولتی بود که صلح را در جبهه‌های شرق برای آلمان در طرح‌های خود ارائه دهد. از میان گروه‌های مخالف رژیم تزار که در خارج از کشور روسیه در اروپا سر می‌بردند تنها بلشویک‌ها به رهبری ولادیمیر ایلیچ لنین خواستار صلح با آلمان بودند. آنان مدت‌های مدید در اروپای غربی در تبعید بودند و بعد از قدرت گیری دولت موقت در روسیه در طی انقلاب فوریه ۱۹۱۷ لنین که به روسیه آمده بود باردیگر مجبور به فرار و اقامت در کشور سوئیس شد. پس از آن که انگلیسی‌ها مجوز عبور به لنین ندادند آلمانی‌ها وی را در یک واگن پلمپ شده به سمت روسیه رهسپار کردند. البته مقصود آلمانی‌ها مبارزه تبلیغاتی علیه جبهه داخلی دشمن خود روس‌ها و استفاده از اوضاع متشنج آنان بود. آلمانی‌ها با تمام وسائل ممکنه اختلافات داخلی روسیه را دامن می‌زدند و علاوه بر توزیع نشریات به زبان روسی در روسیه کمک مالی فراوانی به سران انقلاب و افراد ناراضی می‌نمودند. حتی توسط عوامل دست نشاندۀ خود در امر تدارکات سپاهیان روس جلوگیری می‌کردند تا این که می‌توانستند با رساندن لنین به روسیه در وقوع انقلاب اکتبر و ایجاد زمینه‌های صلح نقش موثری ایفا کنید. لنین قبل از آلمان از دولت‌های انگلستان و فرانسه اجازه عبور از خاک آنان جهت رسیدن به روسیه درخواست کرده بود که با مخالفت آن‌ها با کمک یک سوسیالیسم سوئیسی از دولت آلمان درخواست عبور نمود. که با موافقت دولت آلمان و کمک از آنان توانست به طور کاملاً مخفیانه به روسیه برسد (Sepehr, 1983). با رسیدن لنین به روسیه آلمانی‌ها در مبارزه تبلیغاتی خود علیه جبهه داخلی دشمن خود روس‌ها موفق شدند لنین توانست شورشی علیه حکومت موقت به راه اندازد که در نهایت منجر به سقوط دولت جنگ طلب انقلاب فوریه و روی کار آمدن دولت بلشویکی صلح طلب در روسیه شد. این امر کاملاً به نفع آلمانی‌ها و به ضرر متفقین بود (Palmer, 1969).

هر چند آلمانی‌ها به بلشویک‌ها کمک مالی می‌کردند و به لنین نیز جهت رسیدن به روسیه اقدامات مفیدی به عمل آوردند اما هیچ گاه تفاهم سری میان طرفین وجود نداشت. بلشویک‌ها و آلمان‌ها هر کدام بر اساس خواست و منافع ملی خود، خواستار صلح بودند شاید بتوان علت اصلی مخالفت بلشویک‌ها با جنگ را به دست آوردن حمایت توده مردم خسته از جنگ که قادر به تحمل بار سنگین جنگ نبودند دانست و از آن جا که آلمانی‌ها نیز نیاز به احضار سربازان خود از جبهه‌های شرق به غرب و حمله همه جانبه به انگلستان و فرانسه داشتند به بلشویک‌ها کمک نمودند و گر نه بلشویک‌ها جنگ بین الملل اول را منازعه امپریالیست و کاپیتالیست می‌دانستند که برای فرسایش طرفین و منفعت سوسیالیسم مفید است (Palmer, 1969). با وقوع انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ در روسیه نه تنها در سیاست داخلی بلکه در سیاست خارجی نیز تغییرات عظیمی رخ داد. مهمترین تأثیر انقلاب اکتبر در اوایل قدرت گیری بلشویک‌ها خروج روس‌ها از جنگ جهانی اول می‌باشد. این امر در طی قرارداد ۳ مارس ۱۹۱۸ در برست لیتوسک میان کشورهای متحد و روسیه شوروی محقق شد (Mir Ahmadi, 1987). مطابق این قرارداد روس‌ها از جنگ کنار کشیدند و یک میلیون سرباز آلمانی از جبهه‌های شرق رها شدند و به اضافه مقادیر زیادی ابزار آلات جنگی که برای هجوم در جبهه غرب مورد استفاده قرار گرفت. اما چه چیزی نصیب روس‌ها شد، یک ششم خاک و یک دهم جمعیت خود را از دست دادند و به آلمانی‌ها واگذار کردند (Carmichael, 1984).

نتیجه گیری

علیرغم دخالت‌های آشکار و پنهان روسیه در ایران نباید از یاد برد که انقلابیون ایران در آغاز از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه الهام‌های زیادی گرفتند و به تبعیت از حرکت‌های آزادی خواهانه در روسیه، روحانیون پیشاپیش مردم، ناراضیاتی خود را از حکومت شاه و صدر اعظم وی نشان دادند. تجار که از تعرفه‌های جدید گمرکی سخت ناراضی بودند، به جنب و جوش آمده و علیه مسیونوز بلژیکی و همکاری پریم که همیشه دست

پنهان روس‌ها بودند تظاهرات وسیعی به راه انداختند و بازارها نیز تعطیل شدند. هنوز که سخت متمایل به سیاست روس‌ها بود، با تعرفه‌های جدید گمرکی خود، بازارهای ایران را برای کالاهای روس گشود و اندک صنعتی که در ایران بود به حال احتضار افتاد. از دیگر عوامل موثر در شکل‌گیری انقلاب مشروطه اعطای وام‌های چند میلیونی روسیه به ایران بود که دومین وام، ایران را به کلی به صورت مستعمره اقتصادی روس در آورد. خبر وام‌های پی در پی و سفرهای پرهزینه شاهان قاجار به فرنگستان در حالی که مردم در فقر و مشقت دست و پا می‌زدند، موجب شدت‌گیری اعتراض‌های عمومی گردید. از دیگر اقدامات روس‌ها در شکل‌گیری مشروطه در ایران از سویی و وابستگی دربار ایران به روسیه از سوی دیگر همراه با زیان‌های ناشی از واگذاری امتیازات اقتصادی دولت قاجار به قدرت‌های استعماری، دامنه نارضایتی عمومی را افزایش داد و روسیه را به طرح اقدامات نوینی بر علیه انقلابیون واداشت. از این رو روس‌ها به پشتیبانی از بازگشت محمدعلی شاه، اعلان اولتیماتوم جهت اخراج مورگان شوستر، مخالفت آشکار با اصلاحات مشروطه‌خواهان، ایجاد اختلال، ناامنی و بیثباتی سیاسی اقدام نمودند. وقوع انقلاب ۱۹۱۷. م روسیه موجب شد تا تغییرات اساسی در سیاست خارجی این کشور ایجاد شود؛ چرا که برای مدت کوتاهی رهبران این انقلاب تلاش می‌کردند با عنوان نمودن شعارهای جدیدی ضمن کاستن نفرت عمومی کشورهای دیگر از روسیه زمینه‌های شناسایی حکومت خود را نیز در جهان فراهم کنند. لذا سیاست نسبتاً مثبتی را در قبال کشورهای دیگر بخصوص ایران، در مدت دو سال در پیش گرفتند؛ که در این بخش، این دوران دو ساله (۱۹۱۷-۱۹۱۹ م / ۱۲۹۸-۱۲۹۶ ش) مورد توجه قرار گرفته است.

ابتدای این بخش نگاهی گذارا به اوضاع داخلی روسیه پرداخته شد، تا با روشن کردن میزان مشکلات روسیه در این زمان، دلایل اقدامات آنان برای جلب نظر حکام ایران بهتر درک شود. اما به رقم این اقدامات حکم مسکو، زمامداران ایران نه تنها به عللی، توجهی به این درخواست‌های روسیه نکردند، بلکه با اقداماتی تا حدودی باعث شدند تا روس‌ها از سیاست اولیه خود در ایران دست بردارند و به دخالت نظامی در ایران بپردازند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

References

- Afary, J. (2000). *The Constitutional Revolution of Iran*. Biston.
- Ansari, A. (1968). The First Soviet Political Representative in Iran. *Dunya Yearbook*.
- Bahar, M. a.-S. M.-T. (1978). *A Brief History of Political Parties*. Amir Kabir.
- Bastani Parizi, M. I. (1978). *The Epic of the Desert*. Amir Kabir.
- Behnam, J. (2004). *Iranians and Modernity Thought*. Forouzan Rooz.
- Brinton, C. (1987). *Anatomy of Four Revolutions*. No Publishing.
- Carmichael, J. (1984). *History of the Russian Revolution*. Razi Publishing.
- Carr, A. H. (1992). *History of Soviet Russia: The Bolshevik Revolution 1917-1923*. Rosane Publishing.
- Fourn, J. (2001). *Fragile Resistance (History of Social Changes in Iran)*. Rasa Publishing.
- Gromyko, A. (1990). *Memoirs of Andrei Gromyko*. Etela'at Publishing.
- Hedayat. (1984). *Report on Iran*. Naghre Publishing.
- Kerensky, A. (2003). *Memoirs of Kerensky, Leader of Russia's Provisional Government Before the Communist Victory*. Forouzan Rooz.
- Lamptoon, A. C. (1996). *Iran in the Qajar Era*. Javedan Khord.
- Lavasani, S. (1984). *The Movement of Mirza Kuchak Khan and the First Soviet Republic in Iran*. Chapkhshi.
- Lechart, C. (1967). *Memoirs of an English Agent*. Firouz Publishing.
- Lenin, B. (1982). *Iran and the Eastern Nations*. Doran Publishing.
- Lenzowski, G. (1974). *Russia and the West in Iran*. Javidan Publishing.
- Malek Arā, A. M. (1946). *Biography*. No Publisher.
- Manshour Gorgani, M. A. (1989). *Soviet and British Rivalry in Iran from 1896 to 1926*. Attai Institute.
- Meredith, C. (1971). Early Qajar administration: an analysis of its development and functions. *Iranian Studies*, 4(2-3), 59-84. <https://doi.org/10.1080/00210867108701411>
- Mir Ahmadi, M. (1987). *Research in Contemporary Iranian History*. Astan Quds.
- Morin, M. (1960). *History of the Major Powers from 1919 to 1947*. Ali Akbar Scientific.
- Mostofi, A. (1945). *The Life of My Life or the Social and Administrative History of the Qajar Period*. Scientific Publishing.
- Navazani, B. (1990). *The Iran-Soviet Friendship Treaty*. Hamrah Publishing.
- Nikitin, M. (1984). *Memoirs and Travelogue*. Kanon Ma'refat.
- Palmer, R. (1969). *A History of the Modern World*. Amir Kabir.
- Pavlovich, M., & Iranski, T. S. (1950). *The Constitutional Revolution of Iran*. Amir Kabir.
- Polak, J. E. (1989). *Polak's Travelogue: Iran and Iranians*. Khwarazmi.
- Rahbari, H. (2008). *Merchants and the State in the Qajar Era (From Coexistence to Confrontation)*. Kavir.
- Razaghi, I. (1997). *Introduction to the Economy of Iran*. Ney Publishing.
- Sepehr, A.-A. M. a.-D. (1983). *Iran in the Great War*. Adib.
- Sheikh al-Islami, J. (1989a). *Confidential Documents of the British Foreign Office Regarding the 1919 Iran-Britain Agreement*. Kayhan Publishing.
- Sheikh al-Islami, J. (1989b). *The Image of Ahmad Shah Qajar*. Goftaar.
- Sheikholeslami, A. R. (1997). *The structure of central authority in Qajar Iran, 1871-1896*.
- Teymouri, I. (1953). *The Age of Ignorance or the History of Concessions in Iran*. Nasabi Haj Mohammad Hossein Iqbal and Co.